

AZƏRBAYCAN ELMLƏR AKADEMİYASI

ŞARDƏN

C.-b kovaler Şardənin Səfəvilərə və Şərqi digər
yerlərinə səyahətləri

“PARİSDƏN İSFAHANA SƏYAHƏT”

Amsterdam 1711

Fransız dilindən tərcümə edən Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun
dissertantı Vaqif Aslanov

Bakı — ELM — 1994

Nəşrin sponsoru Şəki Aqrar-Sənaye
Birliyinin rəisi Mürşüd Fərəcovdur.

Redaktoru: **Gülafət Davudova**

Şardən J.

Səyahətnamə.—Bakı: Elm, 1994, 96 səh.

ISBN 5—8066-0584—1

J.Şarden Şərqə bir neçə dəfə səyahət etmişdir. O, dövrünün diplomatiya ilə məşğul olan tacir və səyyahlarından elmi bilikləri və geniş dünyagörüşü ilə fərqlənmişdir.

Kitabın Azərbaycanla bağlı hissələri tərcümə olunmuşdur. Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulur.

**Ş 1805030000-345 SİFARİŞLƏ
655 (07)-94**

© «Elm» nəşriyyatı, 1994

MÜNDƏRİCAT

JAN ŞARDƏN VƏ ONUN «SƏYAHƏTNAMƏ»Sİ HAQQINDA

BİRİNCİ KİTAB

İKİNCİ KİTAB

İZAHLAR VƏ ŞƏRHLƏR

JAN ŞARDƏN VƏ ONUN «SƏYAHƏTNAMƏ»Sİ HAQQINDA

XVII əsr tarixdə Qərb ilə Şərq arasındakı razılığın pozulduğu dövr kimi səciyyəvidir. Məhz bu əsrdə İngiltərə kapitalizm inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, Şərq ölkələri ilə müqayisədə Qərb daha yüksək inkişaf pilləsinə qalxmışdır. Beləliklə, ictimai inkişafın aşağı pilləsində dayanan xalqları maddi və mənəvi cəhətdən mənimləmək Qərbin tələbatına çevrilmişdir. Bu da öz növbəsində kəşflərə, yeniliklərə səbəb olmuşdur. Tacir libaslı diplomatiyanı daha səyyah gündəliklərinin səthi məlumatları təmin etməmiş, nəticədə daha əhatəli əsərlərə ehtiyac yaranmışdır.

XVII əsr fransız səyyahı J. Şardənin «Səyahətnamə»si məhz belə bir tarixi zərurətin ifadəsi kimi meydana gəlmiş, Şərq ölkələri və xalqları haqqında yazan bütün sələflərini kölgədə qoymuşdur.

J. Şardən 1643-cü ildə Parisdə anadan olmuş, Şərqə ilk səyahəti 1664—1670-ci illəri, ikinci səyahəti isə 1671 — 1677-ci illəri əhatə etmişdir. Şardən hər iki səyahəti zamanı Səfəvi imperiyasında daha çox olmuşdur, üstəlik ikinci səyahəti zamanı mərhum Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas şəxsən öz əlilə ona 1666-cı ildə təqdim etdiyi xüsusi fərmana görə, həm də Səfəvi hökmdarının taciri sifəti ilə çıxış etmişdir.

1671-ci ildə Şardən «İran şahı III Süleymanın tac qoyması» adı altında müxtəlif hadisələrdən bəhs edən bir məcmuə çap etdirmişdir.

İkinci səyahəti başa çatdıqdan sonra Şardən protestant olduğu üçün Fransada qala bilmir, 1605-ci ildən etibarən İngiltərəyə köçür və ömrünün sonunadək orada yaşayır. Şardən 1713-cü ildə Londonda vəfat etmişdir.

İngiltərəyə köçdükdən sonra, 1686-cı ildə Londonda onun «Kovaler Şardənin Səfəvilərə, Şərqi hind ölkələrinə Qara dəniz və Kolxida vasitəsi ilə səyahətnaməsinin gündəliyi» adlı əsəri nəşr edilir. Elə həmin il onun Parisdən İsfahana qədərki səyahətindən bəhs edən «Əlaqələr» adlı əsəri iki müxtəlif nəşriyyatda, 1687-ci ildə isə bəzi dəyişikliklərlə Lionda çap olunmuş və tezliklə ingilis, alman, flaman dillərinə tərcümə edilmişdir.

Şardənin «Səyahətnamə»sinin ən mükəmməl nəşri 1711-ci il Amsterdam və 1811-ci il Paris nəşrləridir. 1711-ci il Amsterdam nəşrinin redaktoru bilavasitə Şardənin özü olmuş və ona müqəddimə yazmışdır. Hər iki nəşr 10 cilddən ibarətdir.

Birinci cild c.-b Kovaler Şardənin Parisdən Minqreliyaya, ikinci cild Minqreliyadan Təbrizə, üçüncü cild Təbrizdən İsfahana qədərki səyahətini təsvir edir. Dördüncü cild Səfəvi imperiyasının dövlət quruluşundan, hərbi qüvvələrdən, qanunlardan, adət və ənənələrdən, beşinci cild incəsənətdən, dəqiq elmlərin səviyyəsindən, sənaye sahələrindən, mexanikadan, altıncı cild siyasi, hərbi və mədəni hakimiyyətdən, yeddinci cild dini etiqadlardan danışır. Səkkizinci cild bütövlükdə İsfahana həsr edilmişdir. Doqquzuncu cildə şahın əmri ilə Şardənin

Bəndər Abbasa səyahətindən və Persepoldan danışılır. Onuncu cild isə Şardənin «hələ heç yerdə danışmadığı Səfəvi sarayı xüsusiyyətlərinə» aid materialları əhatə edir.

Oxuculara təqdim edilən bu material Şardənin 1711-ci il Amsterdam nəşrindən tərcümə edilmişdir.

Tərcümə zamanı orijinaldakı bütün məlumatlar olduğu kimi saxlanılmış və heç bir dəyişiklik edilməmiş, Azərbaycanda bu və ya digər şəkildə bağlı olan materiallar tərcümə edilmişdir.

Qeyd edək ki, Şardən dövrünün diplomatiya ilə məşğul olan digər tacir və səyyahlarından fərqli olaraq, geniş dünya görüşə malik olmuş, ümumdünya tarixini yüksək səviyyədə bilməmişdir. O, qədim sanskrit, pəhləvi, fars, qədim yunan, qədim yəhudi, latın, türk, erməni, gürcü dillərini bilməklə yanaşı, bu dillərdə mövcud olan tarixi mənbələrlə öz imkanı daxilində tanış olmuşdur, lakin Gürcüstan haqqındakı məlumatlarını orada yaşayan kapusin keşişlərindən, Ermənistan haqqındakı məlumatlarını isə onu Parisdən İrəvanadək müşayiət edən erməni nökrəri Allahverdidən, üç kilsədəki erməni ruhanilərindən və ən nəhayət, onu Yerevandan Təbrizə qədər müşayiət edən erməni mehmandarı Azarinidən almışdır.

Məlumatlarının zənginliyinə, münasibət və ünsiyyətinin genişliyinə, müşahidələrinin dəqiqliyinə baxmayaraq, Şardən irsi ziddiyyətlərdən və dolaşlıqlardan xali deyil.

Təbriz haqqında danışan Şardən Xacə Əlişah və Əmir Şeyx Həsən məscidinin tarixində səhvə yol verir. Halbuki, Xacə Əli şah məscidinin 1310—1320-ci illərdə inşa edilib Ərk adlandığı, Əmir Şeyx Həsən Bozorg məscidinin isə 1342-ci ildə tikilməyə başlandığı digər tədqiqat əsərləri ilə (bax: *Əbu Bəkr Əl-Qütbî əl-Əhəri*. Tarix-e Şeyx Üveys. Tərcümə edənləri: M. D. Kazımov və V. Z. Pirişev.—B., 1984) təsdiq edilir.

Qeysəriyyə bazarının Uzun Həsən tərəfindən hicri 850-ci ildə tikilməsi də səhvdir. Halbuki, Uzun Həsən 1453—1478-ci illərdə hökmranlıq etmişdir. (B a x: *Onullahi*. XIII—XVIII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. — B., 1982).

Bir qədər də dəqiq desək, Şardən Səfəvi imperiyası ərazisində yaşayan bütün müsəlman xalqlarını faəs adlandırır. Məlum məsələdir ki, bu, belə deyil.

Daha bir ziddiyyət haqqında. Şardən İrivan bəylərbəyini Çuxursəd bəylərbəyliyi adı ilə təqdim edir. Şəhur sultanlığının, Naxçıvan xanlığının onun tərkibində olduğunu göstərir. Həm də İrivanda heç bir erməni ailəsinin yaşamadığını bir fakt kimi göstərdiyi halda, bəzən bu ərazini «Böyük Ermənistan» adlandırır. Halbuki, XVII əsr və «Böyük Ermənistan» istilahlı bir-birindən çox uzadır.

Şardən novruz bayramının hicri 475-ci ildə (1083) Cəlaləddin tərəfindən hicri-şəmsi təqvimə üzrə rəsmiləşdirdiyini yazır. Bu tarixdə isə Cəlaləddin deyil, Məlik şah Cəlaləddin Səlcuqi (1072—1092) yaşamışdır. Novruz bayramını da Məlik şah rəsmiləşdirmişdir.

Bütün bu ziddiyyətləri ilə yanaşı, Şardənin «Səyahətnamə»si əvəzsiz tarixi mənbədir.

Şardən hər şeydən əvvəl, yüksək mühakimə sahibi olmuşdur. O, Azərbaycan dastanları və nağıllarının opera şəklində ifa edildiyini göstərmişdir. Bu, faktların təsdiqindən irəli gəlirdi və onun təsvir etdiyi səhnə, həqiqətən, opera səhnəsi idi. Bu da Azərbaycan milli operasının orta əsrlərdə yaranmasına bir sübutdur.

Yaxud daha bir misal. Təbriz bəylərbəyliyi dörd xanlıqdan (Qars, Urmiya, Marağa, Ərdəbil) və iyirmi sultanlıqdan ibarət olması faktı özü yenilikdir. Halbuki, tədqiqat əsərlərində Təbriz bəylərbəyliyinə tabe olan şəhərlər sırasında Ərdəbilin və Qarsın adı çəkilmişdir. (В а х: *А.А.Рахмани*, *Азербайджан в конце XVI и в XVII в.*—В., 1981, стр. 87).

Yaxud Qazax mahalının idarə edilməsində sülalənin saxlanması faktı da buna bənzər digər faktlar kimi yenidir.

Bir sözlə, Şardən irsi Azərbaycan tarixinin XVII yüzilliyini daha mükəmməl və tədqiq etmək üçün son dərəcə etibarlı məxəzdir.

V. ASLAN

BİRİNCİ KİTAB

Səh.—252. Bu ölkələrdə (Quriya, İmereti və Minqreliya nəzərdə tutulur) çaxırdan və donuzdan ayrı bir şey yoxdur. Məhəmmədin qanunu da onları haram buyurur.

Səh.—253. Buna görə onlar (türklər—V. A.) bu ölkələri qul tingliyinə çevirməklə razılaşırlar. Hər il onlar ordan yeddi-səkkiz min qul əldə edirlər... Yaddan çıxarmayın ki, həmin ölkələr bu gün ancaq Türkə xərac verirlər. Hərdənbir fars (Səfəvi—V. A.) zahidləri ordu göndərməklə onları qorxudur və bu cür xərac alırlar. Böyük Abbas (I Şah Abbas—V. A.) isə bütün hakimiyyəti boyunca zəhmətsiz və daha dəqiqi 1627-ci ilə qədər onlardan xərac almışdır. Bu xərac isə hər iki cinsdən olmaq şərtilə dünyanın lap əvvəlindən Kolxidanın Səfəvilərə ödədiyi miqdarda idi.

İKİNCİ KİTAB

Səh. 27. 18. IX 1672. Minqreliya şahzadəsi missionerlərin yanına gəldi. O, qadın idi... Ona mənim farsca və türkcə bildiyimi dedilər. O, türkcə yaxşı bilən bir nökr (tərcüməçi—V. A.) gətirdi... min cür sual verdirdi...

Səh. 72. 28. X. 1672. Qara dənizin ilk adı «Aşkenas» olmuşdur. Qorxulu və bədbəxt hadisələrə səbəb olan coşğunluğuna görə yunanlar bu adı dəyişib Pont-Evksin qoymuşlar. Bu da «yola getməz», «tərs», «inadçı» deməkdir. Eyni səbəbə görə türklər də onu «Qara Dənqis» adlandırmışlar. «Qara» sözü türk dilində «qorxulu», «təhlükəli», «qəzəbli» mənalarında işlənir. «Qara» sözü epitet kimi sıx meşələrə, iti axan çaylara, uca və sıldırım dağlara da aid edilir.

Səh. 131. Böyüklərin oturduğu binalar bütün ictimai binalar kimi Səfəvi binaları üslubunda tikilmişdir.

(*Səh.*—134). Böyük İsmayıl (bizim tarixçilər onu Sofi adlandırırlar)¹. Xəzər dənizinin qərb sahillərindəki Midiyanı və Ermənistanın bir hissəsini fəth etdikdən və türkləri (osmanlı türklərini—V.A.) bütün o yerlərdən qovduqdan sonra (baxmayaraq ki, hakimiyyətinin başlanğıcında gürcülərdən kömək almışdı) gürcülərə qarşı müharibə etdi. O, müvəffəqiyyətlə müharibə aparıb, ölkəni xərac və girov verməyə məcbur etdi. Gürcüstan Kaxetiya və Kartvelidən başqa Eristavi adlanan daha kiçik krallıqlara malik idi (buna «Födater» deyirlər) və onlar bir-biri ilə müharibə edirlər. Bunun sayəsində gürcülər get-gedə zəiflədilər. Onlar bu xəracı İsmayılın bütün hakimiyyəti dövrü, onun varisi olan böyük ürək və müharibədə xoşbəxt tale sahibi Təhmasibin² dövründə də ödədilər.

¹ Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai) —1486—1524.

² Şah I Təhmasib (1524—1576).

Səh.—135. Lüzarab Şərqdən Səfəvilərlə həmsərhəd olub Şərqi Gürcüstan adlanan Kartvelidə hökmrən idi. Öz sağlığında bu krallığı iki oğlu arasında bölmüşdü. Böyüyünün adı Simon, o birinin adı David idi. Hər ikisi bölgüdən narazı qalıb, müharibə etdilər, hər ikisi də Təhmasibdən kömək istədilər. Kiçik qardaş birinci xahiş etdiyi üçün Təhmasib cavab verdi ki, o, Məhəmmədiliyi qəbul etsə, atasının bütün torpağına sahib olacaqdır. David təklifi qəbul etdi. O, Məhəmməd dinini qəbul edib, ölkəyə otuz min atlı ilə daxil olan Səfəvi qoşununu qarşılamağa getdi. Onu Qəzvində olan Təhmasibin yanına göndərdilər. Gürcü şahzadəsini ələ keçirən kimi onun qardaşına da dinini dəyişməklə ata-babasının mirasına sahib olacağını vəd edən məktub yazdılar. Simon öz inamından geri çəkilmək istəməsə də, Səfəvi ordusundan qorxub Qəzvinə gəldi. Şahzadələri əldə edən kimi Təhmasib böyüyünü Xəzər yaxınlığındakı Gəncə qalasında həbs etdirdi, o birini isə Gürcüstanın hakimi təyin etdi. O da adını dəyişib Davud xan qoydu ki, bu da onun Məhəmmədi olduğuna nişan verirdi. Sonra o, gürcü böyüklərini sədaqət andı içməyə məcbur etdi, özünün və onların uşaqlarını girov göndərdi. Gürcülər Səfəvilərin əsarətindən

Səh.—136. Təhmasibin ölümündən sonra azad oldular. İki il hakimiyyət başında olan ikinci İsmayılın³ dövründə də bir çox Səfəvi əyalətləri kimi, Gürcüstan da azad oldu. Xudabəndə ləqəbli Məhəmmədin⁴ hakimiyyətinin ilk dörd ili ərzində də belə davam etdi. O, (Məhəmməd Xudabəndə—V. A.) Gürcüstana onları itaətə gətirmək üçün ordu göndərdi. Davud xan ordunun yaxınlaşmasını eşidib qaçdı. Dediyim kimi, Xəzər yaxınlığında həbsdə olan qardaşı Simon vərdövlət əldə etmək üçün şərait yarandığından Məhəmməd dinini qəbul etdi, Simon xan adı ilə Tiflisin xanı elan edildi.

Kaxetiya kralı Aleksandr Məhəmməd Xudabəndənin dövründə vəfat etdi. Onun üç oğlu, iki qızı qaldı. Böyüyünün adı David idi. Cəsarəti və bədbəxtlikləri ilə bütün dünyada məşhur olan bu şahzadə Səfəvilərin ona verdiyi Teymuraz xan adı ilə tanındı. Atası vəfat edən dövrdə o, fars sarayında girov idi. Deyildiyi kimi onu saraya Təhmasib apardırılmışdı. Təxminən eyni yaşda olduqları üçün I Şah Abbasla⁵ birlikdə hədsiz dəbdəbə və qayğı içərisində böyümüşdü. Onu həqiqətən gürcü adətlərindən daha gözəl olan Səfəvi ənənələri ilə qidalandırmışdılar. Atası ölən kimi dul qalmış anası ağıllı və gözəl şahzadə Ketavan ona Səfəvi tarixçiləri Marian deyirdilər (Məryəm). Xudabəndəyə yazmışdı: «Əlahəzrət, ərim ölmüşdür, onun yerində hökmrənlik etmək üçün oğlum Teymurazı yanıma göndərməyinizi sizdən təvəqqe edir və yalvarıram. Girov üçün onun yerinə qardaşını sizə göndərirəm. Təbiiyini və vassallığını təsdiq edən fakt hazırlandıqdan sonra Teymuraz göndərildi.

³ Şah II İsmayıl (1576—1578).

⁴ Məhəmməd Xudabəndə (1578—1587).

⁵ Şah Abbas (1587—1629)

Səh.—137. Haqqında danışdığımız Kartveli kralı Simon I Şah Abbasın hakimiyyətinin başlanğıcında vəfat etdi. Ölərkən öz taxt-tacını hələ gənc olan və baş nazir titulu daşıyan böyük oğlu Lüarzaba vəsiyyət etdi. Gürcülərin Mehru müsəlmanları Murad dedikləri, lakin aşağı təbəqədən olan, hörmətli və krallıqda mütləq nüfuza malik bir şəxs vardı.

Mehrunun çox gözəl bir qızı vardı. Lüarzab onun ehtiraslı aşiqinə çevrilib, özünü qıza sevdirdi. Ata isə bu aşiq-məşuqun görüşünə mane olmaq üçün yol tapa bilmirdi. Bir gün onların əxlaqsızlıq etdiklərini görüb təəccübləndi və şahzadəyə dedi: «Əlahəzrət, nə mənim qızımı, nə də mənim evimi ləyaqətsiz etməyin. Əgər o, siz əlahəzrətə xoş gəlsə, evlənin. Əgər onu almaq istəmirsinizsə, daha onunla təklidə olmayın». Lüarzab and içir ki, bu qızdan başqa heç kimə evlənməyəcəkdir. Onun andına inanıb Mehru onların ər-arvad kimi yaşamalarına mane olmur. Bununla belə kraliçə və saray xanımları aşağı təbəqədən (mənbədə təbəqə sözü mənşə sözü ilə verilir — V. A.) olan bir qızla şahzadənin evlənməsinə etiraz edirlər. Əmələ gələn şəraitdən xoşhal olan Lüarzab Mehruya daha onun qızı ilə evlənmə bilməyəcəyini deyir. Gürcülər son dərəcə intiqampərəstdirlər. Mən bunu müşahidə etmişəm. Krala məsləhət görürlər ki, onun intiqamına mane olmaq üçün Mehruya xəbərdarlıq etsin və onu öldürtsün. Kral buna razı olur. Onu əlahəzrətin ilk ziyafətində içirib sərxoş etmək və öldürmək qərarına gəlirlər. Mehru edam olunacağı anda sui-qəsdən xəbərdar olur. O, yarım sərxoş idi.

Səh.—138. Onun vasitəsilə kral yanında pəhlivə keçmiş şəxslərdən biri ona qədər təqdim edərək hörmət əlaməti olaraq özünü ona baş əyən kimi göstərər deyir: «Əlahəzrət, sizi öldürəcəklər». O, heç bir şey büruzə vermir. Su götürməyə gedən adamlar kimi ayağa qalxıb qədəhi qaytarır. Bu ölkədə ziyafətlər yarım gün davam etdiyindən belə şeylərə fikir vermirlər. O, birbaşa atı saxlanan tövləyə qaçır, orda əlinə keçən papağı və uzun qollu yapıncını götürüb, adamların gözüne görünmədən ən yaxşı atın başına qantarğa salıb, üstünə atılır və qaçır. Xoşbəxtlikdən onun qaçdığını heç kim duymur. Gürcüstan və Xəzərlə qonşu olan Şirvan və Şamaxı ölkələrindən qələbə ilə İsfahana qayıdan Şah Abbasın ayaqlarına yığılır. Şaha Lüarzaba və onun rəhmətlik atasına necə xidmət etdiyini, Lüarzabın onu necə mükafatlandırıdığını danışır. Evlənmək adı ilə qızının namusuna sataşdıqdan sonra, özünü də aradan götürmək istədiyini bildirir. Şah həqiqətən Gürcüstanın da hakimi olduğu üçün Mehru ondan əlindən çıxan var-dövlətinin qaytarılmasını və ədalət istəyir.

Mehru Lüarzabdan intiqam almaq üçün fikrində daha etibarlı plan cızmışdı. Bu, şahzadənin bacısına qarşı Şah Abbasda məhəbbət duyğuları oyatmaqdan ibarət idi. Şahzadənin bacısı Gürcüstanın ən gözəl qızlarından biri idi, onun gözəlliyini bütün Səfəvi şairləri tərənnüm etmişdilər. Bu gün də Səfəvilərdə onun gözəlliyini tərənnüm edən mahnılar oxunur. Bu mahnılar o vaxtın (I Şah Abbas dövrünün—V.A.) mahnılarıdır. Bu mahnılar onun və Şah Abbasın haqqında gözəl bir romana (dastana—V. A.) çevrilmişdir. Onun xaç adı (xristianların ona verdiyi ad—V. A.)

Darecdan idi. Müsəlman fiksiyasında (uydurmalarında—dastan nəzərdə tutulur—V. A.) ona Pəri adı vermişlər.

Səh.—139. Mehru Abbasla məhəbbət duyğularını alovlandırmaq üçün bacardığı qədər ustalıqla elə hey ondan danışırdı. Abbas onu bir səfirlə, daha sonra başqa bir səfirlə bacısını istəmək üçün Lüarzabın yanına göndərdi. Birinci səfiri (burada elçini—V. A.) gözəl bir vədlə yola saldılar. İkinci elçiyə isə dedilər ki, şahzadə dul qalmış Kaxetiya çarı Teymuraza nişanlanmışdır. Pərt olduğu üçün qızışan Abbas Lüarzaba üçüncü elçini göndərir. Elçiyə tapşırır ki, Lüarzabdan bacısını hər cür vəd və hər cür hədə-qorxu ilə istəsin. Üstəlik Teymuraza məktub da yazır ki, qəti olaraq Lüarzabın bacısına evlənməsin və onun yanına gəlsin. Bu qəti və yüksək tələbdən incimiş Lüarzab hər bir cavabında elçini təhqir edir, bacısını oraya göndərməyəcəyini bildirir. Təxminən 1610-cu il idi⁶. Abbas Gürcüstana qarşı öz planlarını həyata keçirmək vəziyyətində deyildi. O, türklərlə (məharibəyə—V.A.) müharibə edirdi. O, türklərə qarşı xristian şahzadələrini müharibəyə qaldırmaq üçün Avropaya göndərdiyi bir missioneri gizləncə yanına çağıraraq tapşırır ki, Gürcüstandan keçsin, Teymurazı türklərlə birləşməkdən, Səfəvilərə qarşı çıxıb onların xeyrinə hərəkət etməkdən qəti olaraq çəkindirsin. Teymuraz hədsiz sadələvh və qorxaq olduğu üçün tələb olunanları edir. Tezliklə bundan peşiman olur. 1613-cü ildə Gürcüstana qarşı müharibə etmək məqsədilə Abbas İsfahandan yola düşür. Böyük və qeyri-adi hiyləgərlik əlamətlərinə malik olan bu mürəkkəb şəxsiyyət (Şah I Abbas—V. A.) bu müharibəyə məhəbbət intriqası kimi qiymət verirdi. O deyirdi ki, Lüarzabın bacısı onu istəyir, o da Lüarzabın bacısını. Deyirdi ki, Lüarzabın bacısı ona inanılmış adamı ilə məktublar göndərmişdir.

Səh.—140. O, Lüarzabın bacısının vəd verdiyini, lakin Lüarzabın alçaqlıq və ədalətsizlik etdiyini deyirdi. O, bununla öz rəqibini məhv etməyə hazırlıq görürdü. Hamı yaxşı başa düşürdü ki, bu şahzadə (Şah I Abbas—V. A.) gürcüləri öz arzularına qurban edir. Onun ordu dəstələrində çoxlu gürcü vardı. O, böyük nüfuzla malik gürcü zadəganlarına pensiya (burada xələt—V. A.) verirdi. Ona könüllü xidmət etdiyi üçün Mehru hər gün xələt alırdı. Teymurazın iki oğlu, Lüarzabın bir bacısı və bir qardaşı onun yanında girov idilər. Nəhayət, böyük vəzifələr və hakimiyyəti tapşırmaq üçün bir neçə əslən gürcü qanından olan şahzadəni Məhəmməd dinini qəbul etməyə məcbur etdi. O, gürcülərin arasına ayrılıq salmaqla, onların axırına çıxacağına inam bəsləyirdi. Bir-birinə düşmən münasibəti bəsləyən xalqları əzmək üçün bu fikir ağlabatan idi. O, Teymuraza yazırdı ki, Lüzab yaramaz, üsyankar, ağılsız, hökmranlıq etməyə layiq olmayan bir adamdır. Onu taxt-tacdan məhrum etməyi qərara almışdır. Əgər onu tutmağı və

⁶ Bu fakt G. Saakadzenin 1612-ci ildə İrana mühacirət etməsi fikrini inkar edir. G. Saakadzenin İrana mühacirəti 1610-cu ildən hesablanmalıdır (V. A.).

ya öldürməyi boynuna götürsə, krallığı ona verər. O, (Şah Abbas—V. A.) Teymurazı aradan götürmək barədə bir məktub da Lüzaraba yazmışdı. Eyni zamanda Midiya tərəflərdə olan ordu generalı Lələ bəyə əmr etmişdi ki, otuz min atlı ilə Gürcüstana daxil olub, oranı başdan-başa qana boyayıb, od-alova bürüsün.

Lüzarab və Teymuraz birləşmək qərarına gəldilər. Onlar görüşüb Abbasın məktublarını bir-birinə verdilər. Hər ikisinin Abbas tərəfindən mütləq öldürüləcəklərini yaqın edib, ya birlikdə məhv olmağa, ya da birlikdə azad olmağa aid içdilər. Daha sıx ittifaqda olmaq və daha da möhkəmlənmək üçün Lüzarab, dediyim kimi, bacısı füsunkar Darecanı dul qalmış Teymuraza verdi.

Səh.—141. Bu xəbəri eşidəndə Abbas özündən çıxdı. O, yanında girov saxladığı Teymurazın iki oğlunu və digər gürcüləri şəxsən öz əliylə boğub öldürmək istəyirdi. Nəhayət, o, dönük çıxmış çarları cəzalandırmaq üçün tələsik hərəkətə başlamağı qərara aldı.

Teymuraz Səfəvi ordusunun yaxınlaşdığını hiss edib müdafiəyə hazırlaşmaq istədi, lakin krallığındakı zadəganların bir hissəsinin tabe olmağa meyl göstərdiyini başa düşdü. O, anasını Abbasın yanına göndərdi. Bu şahzadə qadın dul qaldıqdan sonra özünü ruhani həyata həsr etmişdi. Mən minqrellərin dini əlaqəsindən danışarkən qeyd etmişdim ki, gürcülər də onlar kimi tək-cə dindar paltarları geyməklə özlərini dindar həyata həsr etmiş olduqlarını düşünür, yaşayış yerlərini dəyişmiş, istədiklərini edirlər.

Merian və ya Ketavan (onu hər iki adla çağırırdılar) ruhani paltarlarını geyərək guşənişinlik və allaha dua etməklə keçinirdi. O, böyük bir kəcavə və qiymətli hədiyyələrlə yola düşdü. O, hələ İsfahanda olan Abbası tapan kimi onun ayaqlarına yığılıb, oğlunun bağışlanması üçün hədsiz xahişlər etdi. Şahı sakitləşdirmək üçün əlindən gələnlər hər şeyi etdi. Bu şahzadə qadın kifayət qədər yaşlı idi; bununla belə hələ gözəl idi. Abbas görün kimi ona aşiq oldu. O, ona Məhəmmədi olarsa evlənəcəyini deyir. Bu şahzadə əxlaqlı və dindar olduğundan, həm də Səfəvi şahzadə qadınlarının aqibətinə nifrət etdiyindən şahın təklifini ikrahla və qətiyyətlə rədd etdi.

Səh.—142. Bu gürcü qadınına xas olan ciddilik idi. Abbas rədd cavabından pərt olaraq və ya onu əldə bəhanə edərək (belə bir fikri iddia edirlər ki, o, Ketavanla evlənmək istəməirdi, bu onun Teymurazdan intiqam almaq planı idi) Şahzadəni kənar bir evdə dustaq etdirir, dediyim kimi, Teymurazın ona girov üçün verilmiş oğlanlarını hərəmağasına çevirib Məhəmmədi etdirir. Bundan sonra Gürcüstana yola düşür. Ketavan bir çox illər həbsdə qalır. Abbas bütün Gürcüstanı fəth etdikdən az sonra 1624-cü ildə Şiraza aparılır, orada dəhşətli əzablar çəkir. O, (Şah Abbas—V.A.) bu şəhərin (Şirazın—V. A.) hakimi İman Qulu xana məktub yazır ki, Ketavanı Məhəmmədi etsin. Hədiyyələr, ən şiddətli əzablar, vədlər, hədələr, zərbələr heç bir nəticə vermir. İman Qulu xan əmri şahzadə qadına göstərir, bunun da bir xeyri olmur. Bu müqəddəs və qəhrəman qəlb sahibinə əzablar təsir etmir. Dəyənəklə, dəmirlə, odla cəzalandırılan bu qadın közərmiş

kömür üstündə əzab verilərkən ölür. Bir-birindən dəhşətli, hər gün təzələnən və səkkiz il çəkən cəzalara İsa kimi dözmüşdü. Onun meyidi zibilxanaya atılmışdı. O zaman Şirazda olan avqusticilər gecə vaxtı onu götürüb ətirli yudular, tabuta qoyub, müşayiətçilərdən biri ilə gizlincə Teymuraza göndərdilər.

Səh.—143. Gürcüstana yenidən müharibə etmək üçün Abbas Mehrunun bələdçiliyi ilə bu ölkəyə qoşunla daxil olur. Abbasın ordusu bir-birinə qarşı intiqam və qorxu hissi keçirən, vədlərə və ümidlərə uyan gürcülər hesabına böyüyürdü. Lüarzab döyüşməyi qət etdi. O, meşələrdə gizlənməyə və onları məğlub etməyə ümid edirdi. Abbasın ordusu bu ölkəyə 25 lyö girdikdən sonra özünü satılmış və məğlub hesab etdi. Lüarzab dəstələrini iki hissəyə ayırmışdı. Keçidi qalaa-qalaa yığılmış ağac kötükləri ilə bağlamışdılar. Elə etmişdilər ki, Səfəvi ordusu nə irəli, nə də geriyə hərəkət edə bilsin. Abbas məğlub edilmişə bənzəyirdi. Mehru satqın kimi boynu vurulacağından qorxub, ona deyir: «Əlahəzrət, mən sizi buradan üç günə kimi başımın üstündə çıxaracağam». O, sözüünə əməl etdi və piyada qoşunun keçməsi üçün meşədən yol açdırdı. Gürcülər tərəfindən mühasirə edilmiş düşərgəni buraxıb, süvari ordunu özü ilə götürdü. Meşədən keçən kimi, süvari orduya Abbas özü başçılıq etdi, Kaxet krallığı üzərinə yeridi, hətta tut ağaclarını belə yerlə-yeksan etdi. Əhali ev-əşiyindən didərgin düşüb dağılışdı. Lüarzab bu xəbəri eşidib, özünü məğlub olmuş bildi. O, Minqreliyaya qaçdı. Gürcü kralları əlinə keçmədiyi üçün Abbas qələbəni təmin olunmuş hesab etmədi, Lüarzaba bu məzmununda məktub yazdı: «Nə üçün qaçırsınız? Mənim haqq-hesabım yaramaz, alçaq, üsyankar Teymuraz ilədir. Gəlin mənə təslim olun. Gürcüstan krallığına sizi təsdiq edəcəyəm.

Səh. 144. Əgər gəlməsəniz, onu başdan-başa dağıdacaq, səhraya çevirəcəyəm». Öz xalqına hörmət və məhəbbət bəsləyən Lüarzab gəlib özünü Abbasa təslim etdi. Şah onu dostcasına qəbul etdi, xoş rəftar elədi, təntənə və cah-cələlla taxta əyləşdirdi. Bu, qılınc işlətmədən gürcüləri yola gətirmək üçün ən yaxşı vasitə idi. Ona gözəl hədiyyələr verdi. Hədiyyələrin arasında daş-qaşla bəzədilmiş cıqqa var idi. Şah həmişə, xüsusilə onun görüşünə gələndə bu cıqqanı taxmağı əmr etdi, dedi: «Bu, şahlıq rəmzidir, istəyirəm ki, o həmişə sizin başınızda olsun, görünlər sizin şah olduğunuzu bilsinlər». Tiflisdən yola düşəcəyi gün o, Lüarzaba dedi: «Mən burdan səkkiz lyö o yanda dayanacağam, ordunu qabağa buraxacağam. Məni ora qədər ötürmək istəmirsinizmi?! Bu, yazıq gürcü kralını öz paytaxtından çıxarmaq tələsi idi. O, heç bir narazılıq etmədən onunla getdi. Abbas mühafizə dəstəsindəki dünyada yeganə olan məşhur və peşəkar bir oğruya Lüarzabın cıqqasını oğurlamağı əmr etdi. Əmr yerinə yetirildi. Lüarzab şahı görməyə gələndə əlahəzrət ona dedi: «Lüarzab, sizin cıqqanız hanı? Sizə həmişə bu şah nişanını gəzdirməyi əmr etməmişdimmi?»

— Əlahəzrət, — deyə Lüarzab cavab verdi, —onu məndən oğurlayıblar, tapmaq ümidimi itirmişəm. Dünəndən bəri bütün adamlarıma axtartdırıram, tapa bilmirik.

— Necə? — deyə şah qəzəbləndi, — mənim düşərgəmdə gürcü kralını oğurlayırlar? Baş hakimi, gözətçi dəstəsini, qazını (ədalət şurasının sədri) yanıma gətirsinlər... Bu da onun Lüarzabı qan tökmədən ələ keçirmək üçün qurduğu ikinci tələ idi.

Səh.—145. Onu tutdular. Gürcüstanda yenidən qiyam qalxacağından qorxduğu üçün Abbas onu öldürtməyə cəsarət etmədi. Onu Mazandarana - (Hirkanda yerləşir) göndərdi. Ümid edirdi ki, ölkənin pis havası onu öldürər. Onun burada davam gətirdiyini və ölmədiyini görüb Şiraza gətirtirir. Nəhayət, onu nə münasibətlə öldürdüyünü sizə deyəcəyəm.

Lüarzabın tərəfdarları olan gürcü şahzadələri Moskva böyük hersoquunu (knyazı—V.A.) Şah Abbasın yanına xahişə getməyə təhrik etdilər. O da ancaq bu iş üçün nüfuzlu bir səfir göndərdi. Səfəvi şahı aqlasıqmaz dərəcədə ağıllı və fərasətli idi. Xəzər sahilində yerləşən Şamaxı hakiminə əmr etdi ki, (Moskva səfirləri Səfəvi dövlətinə oradan keçib gəlirdilər) səfirin Lüarzaba görə gəlişini dəqiqləşdirsin. Ona səfirin ancaq bunun üçün gəldiyini, nüfuzlu zadəgan olub, təsirli tədbirlər tökdüyünü xəbər verdilər. Gürcü şahzadəsinə azadlıq vermək və Moskva Böyük knyazına yox demək istəməyən Abbas Şiraz hakiminə məktub yazır ki, əsir edilmiş Lüarzabı oradan ələ götürsünlər ki, onun ölümü təsadüfi hadisənin nəticəsi kimi görünsün. Əmr yerinə yetirildi. Moskva səfiri gəlib çıxandan iki gün əvvəl Abbasa bu barədə xəbər vermişdilər. Şah qasidi camaat içində danışdırdı, çox təəccüblənib acıqlandı:

— Aman allah, — dedi — qəribədir o, necə olub ölmüşdür?

Səh.—146. —Əlahəzrət, — deyə qasid cavab verir, — o, ova getmişdi, tor atarkən gölə düşüb boğulmuşdur.

— İstəyirəm ki, şah dedi — daha qayğısına qalacaqları adam olmadığı üçün onun bütün mühafizələri öldürülsün.

Moskva səfiri qəbul edildi. Ziyafətdən sonra (onu çox içməyə məcbur etmişdilər) şah onu yanına çağırtdırıb dedi: «Yaxşı, c.-b səfir, mənim qardaşım, rusların kralı nə arzu edir?»

Səfir gəlişinin səbəbini izah etdi. Lüarzabın adını çəkəndə şah cavab verdi: «Bu yazıq şahzadənin başına gələn bədbəxtliyi bildiyinizə inanıram. Buna çox təəssüf edirəm. Onun sağ qalması allaha da xoş gələrdi. Sahibinizin arzusunu məmnuniyyətlə yerinə yetirəcəyəm».

Lüarzabın yerinə qardaşı Gürcüstan hakimi oldu. Onu farslar gürcülərə uyğun olaraq Baqrat Mirzə adlandırdılar. Teymurazın qarşısını almaq üçün Abbas ordunun bir hissəsini Gürcüstanda saxladı. Bu şahzadə (Teymuraz—V.A.) düşüdü vəziyyətdən asılı olaraq, türklərdən və Qara dəniz sahillərindəki qonşu xristian şahzadələrindən aldığı kömək hesabına geri çəkildiyi yerlərdə müharibə apardı. Bundan bir şey çıxmadığını görüb Konstantinopola getdi, böyük kömək əldə etdi. Gürcüstana böyük bir türk ordusu göndərildi. Teymuraz bu ordunun vasitəsilə bir neçə dəfə Səfəvi dəstələrini geri oturdub, Xaxetiya krallığını ələ keçirdi. O, burda

çox qalmadı. Türklər çəkilib gedən kimi, Abbas Gürcüstana qayıtdı. Oranın xarici görünüşünü dəyişdi.

Səh.—147. Orada qalalar tikib Səfəviləri yerləşdirdi. Gürcüstandan səksən mindən çox ailəni köçürüb Hirkanın Mazandaran (Kaspi sahilində yerləşir) şəhərində, İrivanda, Midiyada, Fars əyalətində yerləşdirdi. Onların yerinə müsəlmanları və erməniləri köçürdü. Bu xalqı itaətdə saxlamaq xatirinə ciddiyyətinə mülayimlik qatdı. Gürcüstanın və qalib tərəfin razılığını ifadə edən müqavilə bağlandı. Onların (gürcülərin) ölkəsi vergidən azad edilsin, dinləri dəyişməz qalsın, kilsələr uçurulmasın, məscidlər tikilməsin, Məhəmmədi olmasına baxmayaraq, vitse-kral özlərinin şah nəslindən olan təmiz qanlı gürcü olsun: Onun oğullarından biri dinini dəyişmək istəyirsə, hökmdar və İsfahanın baş hakimi tərəfindən verilən vəzifəni atasını əvəz edincəyədək icra etməlidir.

Abbas 1628-ci ildə vəfat etdi. Teymuraz bunu eşidib Gürcüstana qayıtdı, gürcüləri üsyana qaldırıb vitse-kralı və onlara müqavimət göstərən bütün müsəlmanları qırdı. Tiflis müstəsna olmaqla, digər qalaları ələ keçirdisə də, onları əlində saxlaya bilmədi. Babası Abbasın varisi Səfi 1631-ci ildə ona qarşı böyük bir ordu göndərdi. Bu ordunun başında gürcülərin üsyan edib qovduqları vitse-kral, Simon xanın oğlu gürcü Rüstəm xan dururdu. Abbas vəfat edən vaxt o, İsfahanın baş hakimi idi, ona Xosrov Mirzə deyirdilər. Şah Səfi onun çox qoçaq və gürcülərdən çox incik olduğunu bildiyi üçün onu ordusunun sərkərdəsi, atasının yerinə Gürcüstana vitse-kral təyin etmişdi.

Səh.—148. Bir çox döyüşlərdə gürcüləri darmadağın edərək, bütünlüklə Kartvelini, Kaxet krallığının bir hissəsini fəth edib, Qafqaz dağındakı qalalarda yerləşmiş Teymurazı tutmağı əmr etdi. Qoçaq və bədbəxt yaranmış bu şahzadə bu dağlarda həm öz həyatını qoruyan qaçaq kimi, həm də taxt-tacını müdafiə edən kral kimi bir neçə il möhkəm dayandı. Lakin nə türklərdən, nə də xristianlardan heç bir kömək ala bilmədiyi üçün, Moskvadan kömək almaq istədi. Buna da müvəffəq olmayıb İmeretiyaya çəkildi. Bacısı orada kraliça idi. Öcdadlarının müllünə qayıtmaq üçün çıxış yolu görmədiyindən, bacısını aradan götürmək fikrində idi. O, kiçik İmeretiya krallığını fəth edən zaman, Şahnavaz xan tərəfindən əsir alındı. Dediym kimi Şahnavaz xan oğlunu İmeretiyaya kral təyin etdi. Öz vətəninə dəfn olunmaq arzusu, onun asanlıqla Türkiyəyə doğru geri çəkilməsinə mane oldu. Həm də fikirləşirdi ki, çox qoca olduğundan Türklər ona Səfəvilərdən də az nəvaziş göstərəcəklər. Şahnavaz xan onu Tiflisə gətirərək, şaha Teymuraz xanın artıq əlində olduğu haqqında məktub yazdı. Şah ona cavab verdi ki, Teymurazı saraya göndərsinlər. O, çox yaşlı idi, yorğunluqdan və düşmənləri arasında olduğundan xəstələndi. Şah onu dəbdəbəli saraylardan birində yerləşdirdi, həkimlər ona qarşı rəftarlarında çox qayğıkeşlik göstərdilər. O, 1659-cu ildə vəfat etdi. Onun meyidi Gürcüstana gətirilib, ölkənin adəti üzrə dəbdəbə ilə dəfn edildi.

Səh.—149. Deyildiyi kimi, Rüstəm xan Gürcüstanı fəth edib, Qori qalasını tikdirdi. O, hər yerdə qanun-qayda və əmin-amanlıq yaratdı, xeyli böyük ədalət və

növəzislə ölkəni idarə etdi. Xristian olmasına, ərđə olmasına (onun əri Quriya şahzadəsi idi) baxmayaraq, Minqreliya şahzadəsi Levan Dadyanın bacısı ilə evləndi. Bunu özünə qarşı edilən sui-qəsd kimi qiymətləndirən Levan acıqlanaraq, onu (Quriya şahzadəsini) knyazlıqdan saldı, gözlərini çıxartdı, onun Rüstəm xana verdiyi qadını özünə arvad etdi. Əgər belə danışmağa cəsərim çatsa, bu müdhış əlaqəyə gürcü və Minqrel ruhanilərinin mane olmaq cəhdləri heç bir nəticə vermədi. Həmin şahzadə qızın adı Mari idi. O, hazırda Gürcüstan hakimi Şahnavaz xanın arvadıdır.

Rüstəm xan 1640-cı ildə öldü. Onun cəsədi Quma gətirilib, dəfn edildi. O zaman Teymurazın qohumu Şahnavaz xan İsfahanın baş hakimi idi. Rüstəm xan sonsuz olduğu üçün onu oğulluğa götürmüş, şaha ona öz doğma oğlu kimi baxması üçün yalvarmışdı. Əlahəzrətin də uşaqdan xoşu gəlmiş, onu sünnət elətdirmiş və şəhərin hakimliyini ona vermişdi. Gürcüstanın hazırkı vitse-kralı odur, səksəndən çox yaşı var, hələ də çox gümrəhdir.

Rüstəm xan ölən kimi, onun arvadı Mari öz gözəlliyi haqqında Səfəvi şahının eşitdiyini, onu gətirmək (Səfəvilərə gətirmək—V. A.) üçün əmr verdiyini eşitdi. Ona Miqreliyaya qaçmağı və gizlənməyi məsləhət bildilər.

Səh.—150. Haqqında şahın məlumatı olduğu üçün Səfəvi imperiyasında ona yer olmadığına əmin olduğu üçün, başqa bir yol tutub, Tiflis qalasına gəlib, orada üç gün gizləndi. Bu zaman o, Tiflis qalasının komendantının arvadları ilə görüşür. Həmin qadınlar onu görəndən sonra şaha məktub yazıb onun bir o qədər də gözəl olmadığını, yaşlı olduğunu bildirdilər. Son günlərini öz ölkəsində yaşamasına icazə almaq üçün o, şaha yalvarır. Eyni zamanda şaha çoxlu qızıl-gümüşdən ibarət hədiyyə, qeyri-adi gözəlliyə malik olan dörd cavan, bakirə qız göndərir... Üç aydan sonra şahdan əmr gəlir ki, Şahnavaz xan onunla evlənmək istəyir.

Səh.—151. Gürcü əyanlarının çox böyük əksəriyyəti zahirən Məhəmmədi idilər. Bəziləri bunu sarayda qulluq əldə etmək, bəziləri dövlətdən müavinət almaq üçün etmişdilər. Bəziləri də şah ilə öz qızlarını evləndirmək şərəfinə nail olmaq və ya onları saray xanımlarının xidmətinə keçirmək üçün belə etmişdilər. Belə bir çirkin nəciblik onların ən gözəl qızlarının şaha təqdim olunmasına səbəb olmuşdu. Onların mükafatı isə müavinət və ya qulluq idi. Məhəmməd dinini isə qabaqcadan qəbul etmək lazım idi. Müavinət isə rütbəyə görə idi: adətən iki min eküdən çox olmurdu...

Səh.—153. Kaxet krallığı hal-hazırda Səfəvi şahına tabedir (bunu demişik). Oranı Şahnavaz xan fəth edib. Onun oğlu orda vitse-kral olmaq üçün Məhəmmədi olmuşdur...

Səh.—155. Kür mənbəyini Gürcüstan dağlarından alır. Şamaxıdan bir lyö kənardə Paynar (Qaynar—V.A.) deyilən yerdə Arazla birləşir, dənizə tökülür. Adətə görə, gürcü şahzadəsi şahın hədiyyələrini və məktublarını qapıdan çöldə almaldır, çünki onlar Səfəvilərdən Tiflisə gəlir...

Səh.—156. İmperiyanın başqa əyalət hakimləri də bu cür şahın onlara göndərdiyi hər hansı bir şeyi şəhərdən kənar qəbul etməlidir. Bu, şahın adamları tərəfindən risksiz və zəhmətsiz, asanlıqla onları tutmaq vasitəsidir...

Səh.—158. ...Məhəmmədi imperiyasına aid olsa da, Tiflisdə heç bir məscid yoxdur. Səfəvilər orda məscid tikmək üçün əllərindən gələni etmişlər, lakin məqsədlərinə nail ola bilməmişlər. Əhali əldə silah üsyan etmiş, fəhlələrlə pis rəftar etmişdir.

Səh.—159. Onlar bir neçə il ərzində Tiflis qalasında kiçik bir məscid tikə bilmişlər.

Yaxşı qorunduğu üçün əldə silah qalaya daxil olub, məscidin tikintisinə mane olmağa gürcülər cəsarət etməmişlər.

Səh.—163. ...Gürcülər heç vaxt onu Tiflis adlandırmırlar. Qala deyirlər.

Səh.—164. Tiflis axırıncı əsrlərdə iki dəfə türklərin əlində olmuşdur. Birinci Səfəvi şahı II İsmayılın dövründə və ondan sonrakı dövrdə, Süleyman hakim olan kimi, eyni vaxtda Təbrizi də tutmuşdur.

Səh.—173. Farsda hökmdarları böyük və kiçikliyinə görə fərqləndirirlər. Məsələn: Midiya və Gürcüstan böyük canişinlikdir. Qaraman və Jedroziya kiçik canişinliklərdir. Bəylərbəyi əyanlar əyanı deməkdir. Bundan bir az kiçiyi xan adlanır. Belə hökmdarları ümumi bir adla arkondolet (imperiya əyanı) adlandırırlar. Arkondolet yəhudi mənşəli arki sözündən olub şahzadə deməkdir, yunanlar arxont biz avropalılar (V. A.)—arşi sözünü onlardan götürmüşük: arximandrit baş monax, arxidyakon «baş keşiş» deməkdir.

Səh.—178. Məndə şah fərmanı vardır. Tərcüməsi belədir:

— Qala komendantlarının ticarət xidmətçiləri, krallıqların icarədarları, şəhər məmurları, yollardakı, körpülərdəki gömrükçülər və böyük ticarət yollarının rəisləri çox yüksək və ali saraya daş-qaşla bəzənmiş nadir əşyalar gətirən, ticarətin gülü, fransız tacirləri, c.-b Şardən və c.-b Rezəni tanımaq şərafinə nail olmalıdırlar. Onlar Şahın qullarının karxanasını (bütün rütbəli şəxslər şahın qulu sayılırdı—V. A.) ağızına qədər doldurub artıq qalana kimi bu kimi şeylərlə təmin etməyə qabildirlər. Onlar bu mübarək nişanlı fərmanla şərfəfləndirilmişlər və bu məqsədlə də səyahət edirlər. Hara gəlib çatsalar, orada onlara mütləq hər cür hörmət göstərməli, lazım olan hər cür vacib kömək edilməlidir.

Həm də mütləq surətdə onları əziyyətə salmamalı, hər hansı bir təzddə olursa-olsun, qanunlardan irəli gələn tələblər onlardan ısrarla tələb edilməlidir. Əgər şahın insan sincindən olan və tacirlərə qarşı iddia edən qulları haqqında bu barədə qulağa səda gələrsə, bu münasibət pis nəticə verəcəkdir.

Səh.—179. Şəvval, h. 1076.

Səh.—203. Tiflisdən iki lyö cənubda, kiçik bir dağı keçdikdən sonra Kür üstündə Soğanlı (q) adlı nəhəng bir qəsəbə var. Bir az aralıda Səfiabad deyilən şah evi var. Səfinin yaşadığı yer mənasındadır. O, Səfəvi şahıdır, 1627-ci ildən hökmranlığa başlayıb...

Səh.—212. Dilican şəhəri, onu altı lyölük əhatə edən bütün ərazi (şimaldan, cənubdan Dilicanı əhatə edən və şərqdən, qərbdən çox irəli çıxan ölkə) Qamçı xana aid olub, Qazax ölkəsi adlanır. O da Gürcüstan kimi Səfəvilərdən asılıdır, ona tabedir. Gürcüstanda olduğu kimi, burada da hakimiyyət yerli şahzadələr tərəfindən irsi olaraq, atadan oğula keçmək şərti ilə idarə olunur. Birinci Şah Abbas bütün bu ölkəni Gürcüstanla eyni vaxtda fəth etmişdir. Qazağın əhalisi məğrur və sərt təbiətli dağlılardan ibarətdir. Mənşə etibarı ilə onlar Xəzər dənizinin şimal-şərqindəki dağlarda yaşayan kazak tayfalarından törəmişlər...

Səh.—215. «Ermənistan» sözünü yəhudi mənşəli «Aram» sözü ilə izah etmək istəyənlər daha çox haqlıdırlar. Bu söz «uca», «hündür» mənasını verir. Mən belə bir etimoloji izahla razıyam.

Səh.—216. Mən buna Ermənistan tarixi ilə bağlı bir hadisə də əlavə etmək istərdim. Bilmək gərəkdir ki, Fələstinin fəthi zamanı Salamansar (III Salamansar, e.ə. 860—825, assur çarı—V. A.) yəhudilərin çoxunu bu əyalətdə yerləşdirmişdi.

Səh.—218. (7 mart)... Çoxlu şəhər və qəsəbələrdən keçib, Şər qovuşanda İrivana çatdıq... Tiflisdən İrivana 48 lyödür. İrivan böyük şəhərdir, lakin eybəcər və çirkin şəhərdir; onun çox böyük hissəsi bağlardan və üzümlüklərdən

Səh.—219. ibarətdir. Heç bir gözəl binası yoxdur. O hər tərəfdən dağlarla əhatə edilmiş düzənlikdə yerləşir. Şimal-qərb tərəfindən Zəngi, cənub-qərb tərəfindən isə Qırxbulaq (Zəngi o nör-uest, ...Görkbulak o Süd-est) çayları axır. Deyirlər ki, bu çaya ona tökülən bulaqların sayına görə ad vermişlər.

...Qala (İrivan qalası—V. A.) kiçik bir şəhərdən böyükdür. O, oval formadadır, dairəsi dörd min addım olub, təxminən səkkiz yüz evdən ibarətdir. Orada ancaq təmizqanlı səfəvilər yaşayırlar» (...Qalanın müdafiəsi üçün iki min əsgər ayrılmışdır. Hakimin sarayı —

Səh.—220. qalanın içərisindədir... Qalanın şimal tərəfində yerləşən tərədə kiçik bir qala da vardır. Aralarındakı məsafə min addım olar. O, ikiqat divarla və artilleriya ilə möhkəmləndirilmişdir. Orada iki yüz adam yerləşə bilər. Onun adı keçici qaladır.

Şəhər qaladan bir top gülləsi məsafəsi qədər uzaqdır... Şəhərdə İrku-yerizə, yəni iki yüz (iki sifət) və Katovike adlı iki kilsə vardır. Hər iki kilsə əsas kilsə olmaq etibarilə son erməni çarları dövründən qalmadır.

...Kilsələrin yaxınlığında qədim bir qüllə də vardır... Mən heç kəsdən onun nə vaxt tikildiyini öyrənə bilmədim...

Səh.—221. Qarşıda bazar yerləşir: onun lap yaxınlığında kərpicdən tikilmiş və hal-hazırda uçub-dağılmış qədim bir məscid vardır. Bu məscid onun əsasını qoyan şəxsin şərafinə Div Sultan məscidi adlanır. Oradan üç yüz addım kənarda böyük bir meydan vardır... Şəhərdə və qalada çoxlu hamam və karvansara vardır...

Səh.—222. İrivan gölü şəhərin şimal-qərbində, üç günlük məsafədə yerləşir. Müsəlmanlar ona Dərya şirin, ermənilər isə Kyaqar-kuni-su deyirlər. Hər iki söz

eyni mənada işlənir... Zəngi çayı mənbəyini bu göldən alır (*Səh.* 223), Araz çayı ilə Xəzər yaxınlığında qovuşur.

Səh.—224. 1582-ci ildə İrivanə sahib oldular. Orda qala tikdilər. Qala indi də durur. 1604-cü ildə Səfəvilər oranı aldılar, orda top saxlamaqla daha da möhkəmləndilər. 1615-ci ildə 4 ay mühasirə oldu. Türklər qalanı ala bilməyib geri çəkildilər. I Abbasın ölümündən sonra qayıtdılar, qalanı tutdular, lakin çox qoruya bilmədilər. 1635-ci ildə Səfi onu yenidən tutdu, bundan sonra qala mühasirədə olmayıb...

Səh.—226. Birinci Şah Abbas (bu məlumatı ona Eçmədzin monastrının keşişləri veriblər—V.A.) Eçmədzindəki xəzinədən həqiqi nizə və tikişsiz xırqəni (qədimdə keşiş paltarları—V.A.) aparıb İsfahandakı xəzinəsinə zənginləşdirmişdir. Kilsənin ortasında dördkünc, üç pye diametrində, beş pye qalınlığında olan daş var.

Səh.—227. Ermənilər inam nöqtəsi kimi ona istinad edirlər, müqəddəs Qrequar İsanı məhz burada görmüşdür.

İsa işiq şüası kimi müqəddəs Qrequarın ətrafına dolanmış, burda kilsə tikməyi əmr etmişdir. Bu vaxt yer açılmış, şeytanları... peyğəmbər ora atmışdır. Bu quyunun ağzını Qrequar mərmərlə örtmüşdü. Əlavə etdilər (Eçmədzin keşişləri—V. A.) ki, həmin mərməri I Şah Abbas xəzinəyə aparmışdır...

Səh.—240. Bu hakim bəylərbəyi (söhbət İrivan hakimindən gedir—V. A.) adlanır: ...Ona hələ də sərdar deyirlər... Onun adı Səfi Qulu xandır.

Səh.—241. Ən varlı və ən çox gəlirli olan əyalətdir. Onun ildə otuz iki min tümən (500 min ekü) gəliri olur. Alçaltma, hədiyyə, qadağan olunmuş yollarla varlanmaq məqsədilə istifadə edib bu gəliri iki yüz min tümənə çatdırırlar.

...Bu hakimi şah sevir, sarayda hörmət edirlər, hər iki oğlu şahın himayəsindədir... O, incəsənəti və elmi sevir.

11 mart 1673. Qulam şah İsfahandan Yerevana on üç günə gəlmişdi... Qulam şah «şahın qulu» *Səh.*—242 deməkdir. Bu adı götürmək ondan irəli gəlir ki, onlar başqaları kimi azad yaşayırlar. Bu adı ona görə götürürlər ki, hökmdara həqiqətən sadıq olduqlarını nümayiş etdirlər. Onlar kiçik yaşlarından şahın sarayında yaşayırlar. Bu cür şah qullarının hamısı Səfəvi sarayında demək olar ki, Fransada olduğu kimi əyan vəzifəsini icra edirlər. Bunların hamısı çox kiçik yaşlarından qulluğa verilən qabiliyyətli uşaqlardır. Gah onlara verilən məvacib xatirinə, gah da onları kiçik yaşlarından saraya daxil etmək xatirinə belə edirlər. Elə əyanlar var ki, ora öz oğlanlarını beş yaşından qoyurlar. Şah onlara ya ailəsinin vəziyyətinə görə, ya da göstərdikləri xidmətə görə məvacib verir; valideynlərinə də hədiyyə nəzərdə tutulur. Adətən onların məvacibi yeməklə bərabər ildə 20 tüməndir. İyirmi tümən 900 frank edir. Qulam şahın illik yeməyi gümüş pulla 500 franka qədər edir. Adətən, onlar böyüdükcə və yaxşı qulluq etdikcə, ya da şahın iltifatı sayəsində məvacibləri artırılır. Onlar daim sarayda olurlar, ən vacib qərarları yerinə yetirmək üçün onlardan istifadə edirlər. Onları şahın hədiyyələrini hakimlərə təqdim etmək üçün göndərilər, ya da tapşırıqlar verirlər.

Tələsik xəbərlər poçt vasitəsilə çatdırılır. Qasidləri (xəbər və ya məktub aparaları.—V.A.) çapar adlandırılır. Bu söz feli sifət olub türk dilindən gəlir, çapan deməkdir. Bu sözdən də «çapqan» əmələ gəlir ki, türk dilində «qasid» (poçtalyon) mənasındadır. Lazım olub at tapılmayanda çaparlar zirəklik göstərilər. Şərqi heç yerində əsaslı poçt yoxdur. Səfəvilərdə şah və hakimlərin çaparları harda əlləri *Səh.*—243 nə at keçsə, onu da minirlər, onlara ixtiyar verilir ki, uzun yolla çıxanları da atdan saldırıb, özləri minsinlər. Keçdikləri yerlərin hakimləri onların atlarını nallatmağa borcludur. Bu, çox pis qanundur. Müqavimət göstərməyə gücü və cəsəreti çatmayan, kiçik adamlar məcbur olurlar ki, ya onlara pul, ya da atlarından düşüb, atlarını versinlər, sonra da dallarınca qaçsınlar. Onlar (qasidlər—V. A.) saraya gələn xaricilərin, şah qulluğunda olan zabitlərin, hörmətli adamların atlarını almağa cürət etmirlər. Mühafizləri olmadığından belə işlərin pis nəticə verəcəyindən qorxurlar. Adətən keçdikləri kəndlərdən at götürürlər. Hər üç kənddən birində at götürə bilirlər. Atı gətirmək üçün nökrələrini göndərilər.

Dəstədəki çapar nəzər-diqqəti tez cəlb edir. Arxadan bağlanmış paltoları (yapıncı—V.A.), yəhərin qaşına keçirilmiş kiçik çantaları olur: çanta yəhərin qaltaqlarına bağlanır. Onların xəncəri, qılıncı böyüklərində ox qabı, əllərində dəyənək olur. Yayı isə sinələrinə keçirirlər. Uzun şarflarını boyunlarına iki dəfə doladıqdan sonra kürəklərində və göbəkləri üstündə xaç şəklində kəmərlərinə bağlayırlar. Onları uzaqdan görəndə atdan düşəcəklərini hiss edənlər qaçıb gizlənir, ya əvvəlcədən pul hazırlayırlar, ya da pul hazırlaya bilməyəndə atlarını onlara verirlər. Çaparlar, adətən iki-iki gedirlər, o qədər qabiliyyətli adamlardırlar ki, əllərindən qaçmaq olmur: onlara təslim olmaq lazım gəlir.

Səh.—244. Onlar, müqavimət göstərənləri dəyənəklə, qılıncı vururlar. Bəzi çaparlar istədiklərinin yerinə yetiriləcəyini fikirləşib zor işlətmirlər.

Böyük adamlar o zaman qeyri-adi məbləğdə ağır xərc çəkməyə məcbur olurlar ki, şah Qulam şah və ya başqa bir hörmətli adam vasitəsilə onlara sərəncam, yaxud hədiyyə göndərmiş olsun. Belə olduqda gəlib çatan kimi geyindirmək, gedərkən nüfuzlarına və göstərdikləri qulluğa uyğun hədiyyə vermək, qaldıqları müddətdə qonaq etmək, əyləndirmək lazım gəlir. Öyrəndim ki, Qulam şahın gəlişi (ondan danışmışam) İrivan hakiminə yatmaq və yemək xərci hesaba alınmadan 400 tımənə (18 min livr) başa gəlmişdir. Əksər hallarda göndərdiyi adama hansı hədiyyənin verəcəyini şah özü müəyyənləşdirir. Onda hədiyyələri ikiqat artırmağa məcbur olurlar. Göndərilmiş adamların hansı ailəyə mənsub olmaları, xidmətləri və saraydakı nüfuzlarına uyğun hərəkət edirlər. Hər şeyə fikir verirlər. Göndərilmiş adam (Qulam şah—V.A.) və ya onun valideynləri şaha yaxındırlarsa, yaxın əlaqə yarada bilsinlər deyər, onlarla daha nəsim rəftar edirlər. Yeri gəlmişkən, xatırladım ki, şah 1669-cu ildə baş nazirin oğlunu müşketyorlar polkunun komandirliyi vəzifəsinə çəkmişdi. Əlahəzrətin əmri ilə qızıl və gümüş əşyalar hazırlayan ustalar (burada saray zərgərləri—V. A.) ona daş-qaş və şahənə paltar gətirirlər.

Səh.—245. Şah öz zövqünə uyğun hazırlanmış bir neçə daş-qaşın əvəzi olaraq, polk komandirinin 300 tümənlik hədiyyə verməli olduğunu müəyyənləşdirmişdi. Saray zərgərlərindən 4 nəfər ən nüfuzlu şəxs bu əşyaları və paltarları gətirdilər, 300 tümən əvəzinə 400 tümən aldılar; (18 min livr edir) əlavə olaraq, onlara dəbdəbəli ziyafət verildi.

Üç saat toyda oturub, nahardan sonra evə qayıtdım. Orda çalmalarında daş-qaşla bəzənmiş cıqqa olan bəydən və onun kirvəsindən (poruçitel—zamin olan şəxs? Bəlkə sağdış) başqa doqquz adam qalmışdı. Ev sahibi, onun qardaşları, oğlanları hakimin vəzifəli şəxsləri ilə salonun aşağısında ayaq üstə durmuşdular. İçəri girən qonağın qabağına... kiçik çini boşqabda mürəbbə qoyurdular. Mürəbbə böyük bir taza tökülmüşdü. Tazlar ağacdən qayrılıb rəsmilərlə bəzənmiş və qızıl suyuna çəkilmişdi, tərtemiz idi. Məclis yerdən hündürlüyü iki pye (fut) olub, belə bir şənlik üçün darlıq edən alçaq bir salonda keçirilirdi. Salon məhəccərlənmiş çadırla örtülmüş həyəət baxırdı. Ora daxil olanda məclisi əyləndirən güləşçilər və qladiatorlar gördüm. Əyinlərində qabaq və arxa tərəflərini tutmaq üçün lazımı qədər enli, dəridən hazırlanmış qısa tuman olan güləşçilər (pəhləvanlar—V. A.) çılpaq idilər. Ayıb yerləri görünməsin deyə, qısa tumanı bud hissədən bərk-bərk sıxırlar. Onların qısa tumanı var, bədənlərinə başdan-başa xına (happa) tozu ilə qarışdırılmış bitki yağı çəkilmişdir. Onlar narıncı rəngə boyanmış kimi görünürlər ki, hər deyəndə uduzmasınlar. Güləşçilər Şərqi hər yerində belədir, lap dünya bina olandan belədir.

Səh.—246. Böyük mükafatlar uğrundakı yumruq döyüşləri və güləş yarışlarında hamısı bu cür geyinir. Rəqibini bədəninin gücü ilə yıxıb saxlaya bilmək qələbə sayılır. Rəqib məğlub olduğunu etiraf edəndə qədər döyüş davam edir. Adətən, məğlubu çiyinlərinə götürüb atırlar. Qonaqlardan biri çox məşhur bir pəhləvandan (məşqçi mənasında—V. A.) danışdı. Dedi ki, 365 günün 365-ni də məşqçiliklə keçirir, şəyirdlərini öyrədirdi, lakin fəndlərdən birini heç kimə öyrətməyib, özü üçün saxlamışdı. Buna gizlədilmiş fənd deyirlər. Farsların günəş təqvimində (burada hicri-şəmsi—V. A.) ayların hər birində 30 gün var. Farslar təqvimlərindəki əlavə beş günə işarə ilə «gizlində qalan günlər» ifadəsini işlədirlər. Vaxtilə onun yanında köməkçi olmuş şəyirdlərindən biri ustadının daha çox məşhur olmasına dözməyib, öz gücünə və zorbalığına güvənərək əyalət hakiminin qarşısında onu meydana çağırır. Məşqçi yaramaz şəyirdinin bu sahədəki üstünlüyünü açıqca hiss etsə də, gizli saxladığı fəndə arxayın olub, onun çağırışını qəbul edir. Vitse-kral bu dueldə (burda güc sınamaq, güləşmək—V. A.) iştirak etmək istəyib, bu yarış üçün gün və yer təyin etdi. Adi yarışlarda olduğu kimi, məşqçi yığışanları heyran qoydu. Məşqçi birdən rəqibinin ortasından yapışıb, kəllə mayallaq vurmuş kimi başı üstündən atdı. Ora çoxlu tamaşaçı yığılmışdı. Onlar sırtıq şəyirdin məğlub olmasını arzulayırdılar və bunu görüb ucadan alqışladılar. Məğlub olan isə, adətə görə, gedib vitse-kralın ayaqlarına düşdü, qışqıra-qışqıra dedi ki, düşməni (məşqçisi—V. A.) ona bu fəndi öyrətməyib. Bəli,— doğrudur,—

deyə məşqçi cavab verdi—mən o fəndi bu gün üçün, öz ustadını mey *Səh.*—247 dana çağırın və özünü güvənən bir şeyird üçün saxlayırdım. Müdriklər deyir ki, heç vaxt dostuna hər sirri vermə, bir gün düşməyə çevrilib, sənə üstünlük edə bilməsin.

Gülüş əyləncəsi bir saat davam etdi, aktyorlara (gülüş göstərən oyunçulara—V. A.) çıxıb getmək əmri verildi. Həyəti çadırla örtüldülər, yuxarı başa gözəl xalçalar saldılar. Böyük bir dəstə musiqiçilər və rəqqaslar gətirdilər. Onlar iki saatdan çox heç kimi darıxdırmadan səhnədə oldular. Hakim (Yerevan bəylərbəyi—V. A.) bu müddət ərzində onlara (musiqiçilərə və rəqqaslara - V. A.) baxdı, şah elçisi ilə (Qulam şahla—V.A.) məclisdəkilərlə söhbət etdi, məni Avropa barədə danışmağa vadar etdi. Şah sarayındakı xidmət sisteminə uyğun olaraq, əyalət hakimləri də eyni cür mürəkkəb qulluqçu sisteminə malik idilər. Musiqiçilər və rəqqaslar da bu cür qulluqçu sisteminə daxilidirlər. Şərqdə əylənmək və ya bir-biri ilə xoş rəftar eləmək xatirinə rəqs etmək adətləri yoxdur. Onlarda rəqs bir incəsənət və ya sənət kimi mövcud olub, Avropadakı teatr sənətinə oxşardır, camaatı əyləndirmək məqsədi güdür. Bu fərqi (Avropa rəqsi ilə Şərq rəqsinin fərqinə — V.A.) baxmayaraq, rəqs Şərqdə təkcə ədəbsiz məşğuliyyət deyil, həm də rəqqasələr həqiqətən ictimai qadınlar olduqları üçün xüsusilə adi qadınların nəzərində alçaq məşğuliyyət sahibləridir. Səfəvilərdə rəqs ancaq qadınlar tərəfindən ifa edildiyi kimi, musiqi alətlərində də ancaq kişilər çalırılar. Oxumağa gəldikdə isə ən yaxşı müğənnilər adi adamlar içərisindən çıxır.

Səh.—248. Onların səsi güclü olub, sanki içlərinin dərinliyindən dartılıb çıxır. Onlar mahnını bütün gücü ilə oxuyur və çoxlu zəngülə vururlar. Rəqqaslar da mahnı oxuyurlar. Onların mahnısı kişilərininki kimi yaxşı və hətta xoşagələndir. Rəqqasların onlardan üstünlüyü bədən hərəkətlərinin müqayisəolunmaz dərəcədə cəldliyindədir. Onlar fırlanaraq, yüngülcə atılıb-düşür, bəzən elə hərəkət edirlər ki, gözlə görmək olmur, bu zaman ən yaxşı akrobatları və kəndirbazları kölgədə qoyurlar. Mən rəqqasələrin bədənələrini bir çox pozalarda açıqlarını görmüşəm. Belə hərəkətləri, rəssamların dediyi kimi «ağacdan hazırlanmış adamlar» — manikenlər edə bilirlər. Onların arasında əlləri var ki, başı dabanlarına dəyincə qatlanır və bu pozada əllərinin köməyi olmadan yeriyir. Onlar bir əli üstündə və bir dizi üstündə ritmik rəqslər edir, təəccüb doğuran cəldliklə yüz dəfələrlə fırlanmaqla rəqsi zənginləşdirirlər. Şərq qadınları kişilər kimi darbalaq geyirlər, darbalaq bədənələrini topuğadək örtər. Buna görə də onlar fırlananda və bədən hərəkətləri edəndə sifətləri, əlləri, ayaqları görünür, sifətləri və ayaqları əlləri kimi təmiz olur. Sifətləri və ayaqları əlləri kimi üzüklərlə bəzədilir.

Musiqiçilər və rəqqaslar Şərqin mimləri (mimik hərəkətlərlə tamaşa göstərən aktyor—V.A.) və ya məzhəkəçiləridirlər; daha dəqiq desək bu, onların operasıdır. Ancaq onlar burda şerləri mahnı kimi oxusalar da, nəsr qətiyyəni onların mahnısına daxil olmur. Səfəvilərdə və Hindistanda onları bütün bayramlara dəvət

edirlər. Rəqqaslar bütün böyük ziyafətlərə çağırılırlar. Şərqdə yığıncaq və ziyafətlər «məclis» adlanır. Səfirlərin qəbulu zamanı da onları dəvət edirlər.

Səh.—249. Musiqiçi və rəqqas truppası bütövlükdə gəlmədikdə, heç olmasa, üçdən iki hissəsi gəlir. Bəzi hallarda rəqqasələr yorğun olduqlarını bəhanə edərək, çətin hərəkətləri etməzlər. Onların təqdim etdikləri pyeslər (tamaşa—V. A.) həmişə məhəbbət mövzusunda olur.

Səhnəni ən təzə aktrisalar açırlar. Səhnə məhəbbətin təsviri ilə başlanır. Təzə aktrisalar əzilib-büzülməklə tamaşaçıları razı salır və onları məmnun edirlər. Sonrakı epizodlarda ehtiraslar və qəzəb təlqin olunur. Bu epizodlar təsvir olunması mümkün olan qədər canlı və təsirli olub, gözəl oğlanlar və gözəl qızlardan ibarətdir. Bu, adətən, tamaşanın birinci aktıdır (hissəsidir—V. A.). İkinci aktda truppa iki dəstəyə ayrılıb xor oxuyur. Birinci dəstə təsirlənmiş aşıqın keçirdiyi hissləri ifadə edir. İkinci dəstə məğrur bir məşuqun birbaşa verdiyi rədd cavablarını təqdim edir. Üçüncü akt sevgililərin razılığa gəlməsindən ibarətdir. Burada daha hərəket etməkdən və oxumaqdan yorulub əldən düşürlər. Muğənnilər və çalğıcılar tamaşanın həyəcanlı yerlərində ayağa qalxır və ya müəyyən mənada, bəzən də həyəcanlanmış və özünü unutmuş aktrisaları canlandırmaq üçün qulaqlarının dibində çalırırlar. Bu sonuncu aktların ədəbsiz hərəkətlərindən utancaqlıq onları kənara çəkilməyə məcbur edəndə çalğıcılar onların qabağında və ya qulaqlarının dibində çalırırlar. Bu, müsəlman əxlaqına ləkə gətirmir. Nəfsini yandırmaq çatışmazlıq, hətta günah sayılır. Onların dini təlim edir ki, evlənməyə qabil olan bütün kişilər məcburi nigahda olmalıdırlar. Buna baxmayaraq *səh.—250* aktrisaların və musiqiçilərin içərisində elələri də vardır ki, hamını tanıyırlar. Belə aktrisalar onları gətirdən və xərclərini çəkən adamların zövqünə uyğun pyeslər hazırlayırlar. Amma bu barədə lap çox danışdıq.

Müşahidə etdiyim kimi, rəqqasələr truppa ilə gedirlər. Məsələn, şahın sarayındakı truppada ölkənin ən məşhur iyirmi dörd kurtizankası (cəngi mənasında—V. A.) vardır. Onların bir başçısı olur. Adətən başqa truppanın yaşlı üzvlərindən seçilir. Onlar bir yerdə yaşayırlar. Əksinə, hərəsinin bir yerdə evi olur. Başçının vəzifəsi onları bir yerə toplamaq, truppanı çağırılan yerə aparmaq, onların arasındakı qısqanclıq və ya çəkişmələrin doğurduğu münacişələr barəsində əvvəlcədən məlumat vermək, yaxud dava-dalaşı söndürmək, təhqiredici vəziyyətdə onları müdafiə etmək, hərəkətlərinə göz qoymaq, əgər onlar truppanın iqtisadiyyatına aid qaydaları gözləməsələr, cəzalandırmaq, (cəza qamçı ilə həyata keçirilir) belə hallar təkrar baş verərsə, döymək və ya truppadan xaric etməkdir. Nəhayət, bundan başqa onların girov şeylərini gətirtmək qayğısına qalmalı, geyimlərinin zəngin olmasına, mebellərin təmizliyinə, yaşayış tərzinə fikir verməlidir (Bunlar rəqqasların göstərdikləri xidmətə uyğun olmalıdır). Rəqqasın məiyyəti* iki qızdan, bir nökerdən, bir aşbazdan, bir mehtərdən, iki və ya üç atdan

* məiyyət — başının dəstəsi — V. A.

ibarət olur. Onlar sarayda çıxış etmək üçün gələndə əşyalarını yükləmək üçün dörd və daha çox at lazım olur. Belə ki, Şərqdə orduda olduğu kimi, hər şeyi özü ilə bərabər götürməli olursan. Atlardan birinə iki böyük sandıq, digəri *Səh.*—251 nə iki böyük çamadan, üçüncüsünə mətbəx əşyaları, dördüncüsünə ərzaq şeyləri və atlar üçün arpa-saman yükləyirlər. Onların ekipajında çadır olmur. Çünki yol boyunca ya onlara mənzil verirlər, ya da çadır qururlar. Onların illik qazancı 1800 frank olur. Buna əlavə olaraq, geyim üçün xeyli parça, onlara və onların məiyyətinə yemək-icmək payı verilir. Onların arasında elələri olur ki, şəxsiyyətini xoşladığı üçün şah maaşını artırdığından, ildə doqquz yüz ekü alır: lakin bütün bunlar onların məvabibinin kiçik bir hissəsini təşkil edir. Bəzən elələri də olur ki, Səfəvilərdə israfçılıq qadağan edilsə də var-dövlət üçün düşür, iyirmi dörd saat ərzində olduğu yerdən əlli pistol alıb qayıdır. Şah onlara cazibədarlığına, səmimiyyətinə, rəqslərinə görə qiymətli hədiyyələr bağışlayır. Əyalət hakimləri də belə edirlər. 1665-ci ildə Hirkana ikinci Abbasi görmək üçün getdiyimi xatırlayıram. Bir axşam sarayda bu rəqqaslardan ikisini gördüm. Hər birinin üstündə qiyməti on min eküdən də çox olan daş-qaş vardı. Onların şahənə bəzəklərinə heyran qaldım. Onlar məni qaldıqları yerə baxmağa dəvət etdilər. Onda hələ farsca danışı bilmədiyim üçün tərcüməçimlə ertəsi gün orda oldum. Bizimlə bir fransız cərrahı da vardı. Onların mənzili çox zəngin və dəbdəbəli idi. İsti ölkələrdə ətriyyat güclü səhvətə səbəb olur. Bütün kurtizankaların mənzili belə dəbdəbəli və ətirli idi. Onları ümumiləşdirən bir şey vardısı, o da onların eyni adla çağırılması idi.

Səh.—252. Görüş üçün onların təyin etdikləri qiymət onların ümumi adı olmuşdur: on tümən, beş tümən, iki tümən. Bir tümən bizim pulla on beş eküyə bərabərdir. Bir tüməndən az pula görüş vermirlər. Əgər beləsi olsa, truppadan kənar edirlər, onun yerinə başqasını qəbul edirlər. Bununla belə, bu alçaq sənətdən varlanıb əl çəkən yoxdur. Çünki onlar özlərini satıb zövq alırlar, buna görə də kasıblaşırlar. Ancaq alçaq yolla əldə edilmiş gəlir və var-dövlətin onlara bəxş etdiyi tövbə hissi qalır. Bu da həmin gəliri israfçılıqla dağıtmaqdan təəssüf hissi keçirməyə imkan vermir. Əyalət trupparlarında rəqqasələrin sayı yeddi və ya səkkiz qızdan ibarət olur. Səfəvilərdə ictimai qadınlar başqaları kimi geyinmələrinə və çarşaba bürünmələrinə baxmayaraq, daha tez tanınırlar. Onların çarşabı daha qısa və az haşiyələnmiş olur, hərəkət tərzləri və xarici görünüşləri ilk baxışdan onları tanımağa imkan verir. Əyalətlərdə onların sayı o qədər də çox deyil, ancaq İsfahanda—paytaxtda lap çoxdurlar. 1666-cı ildə mən orada olanda bu cür qadınlardan on dörd min nəfərinin siyahıda olduğunu mənə dedilər. Təbəqə təşkil etdikləri, öz başçıları və qulluqçuları olduğundan onlar vergi verir, siyahıya alınır. Onlardan alınan vergi iki yüz min eküyə çatır. Məni inandırdılar ki,

vergiləri çox olduğu üçün onlardan bəziləri tanınmasınlar deyə siyahıya düşmək istəmirlər. Qulluqçuları da vergi verməmək üçün siyahıya düşməməyə çalışırlar.

Səh.-253. Bununla belə inanmıram ki, bu iyirənc sənətin burada olduğu kimi geniş yayıldığı və qadınların özünü çox baha satdığı başqa bir ölkə də olmuş olsun. Bu qadınların əxlaqsızlığının ilk illərində onlardan azı on beş-iyirmi pistol miqdarında vergi alırlar. Onların qadına münasibəti ağılsızdır. Bir tərəfdən farslarda din hər kəsə icazə verir ki, qul qızlar (burda kəviz—V. A.) və istədikləri qədər nigahsız qadın-konkübinat saxlasınlar (konkübinat—siğə edilmiş qadın—V.A.). Bu da ictimai qadınların qiymətini azaltmalıdır. Bir tərəfdən də cavanların pulu azdır, həm də çox erkən evlənilər. İsti ölkələrdə şəhvətpərəstliyin səbəbini, qızgınlığın çoxluğunda axtarmaq lazımdır. Onların sənətinə gəldikdə isə, bu da cazibədarlığın bir növüdür. Onları hərbiçilərdən və saray xanımlarından daha çox mükafatlandırırırlar. Ölkədə hamı bir ağızdan deyir ki, kim kurtizankanın aşığı olsa, qovulmayınca ondan ayrılı bilməz. Bu da o vaxt olur ki, aşıqın cibində sonuncu ekü qalır. Təmiz və ağıllı adamlar görmüşəm ki, onlar da bu bədbəxt əlaqəyə girmiş, üzülüşməyi isə qeyri-mümkün hesab edirlər. Onlar özlərinə haqq qazandırmaq üçün heyran olduqlarını, ovsunlandıqlarını deyirlər və inanırlar ki, zəncirlərini qırmaq istəsələr də mümkün olmur. Məhəbbət qullarını bədənlərindəki və xüsusilə qollarındakı yanıq yerindən tanıyırlar. Onlar qızmış dəmiri ətlərinə elə güclü basırırlar ki, otuz solluq (sol və su beş santimetr və ya frankın yüzdə biri dəyərinə gümüş pul—V.A.) pul qalınlığında yanıq yeri qalır. Onlar ehtiraslarının ən coşğun çağında özlə *səh.*—254. rinə damğa basırırlar ki, məhəbbət yangısından başqa ayrı yangı hiss etmədiklərini məşuqlarına sübut etsinlər. Sonra bu nişanların sayı artır, aşıqlıq xatirinə hər şeydən keçirlər. Elə adamlar var ki, bədəninin hər yerində, xüsusilə ombasında belə yanıq yerləri var.

Bu cür qadınları çağırmağa adam göndərənə pul göndərmək də adətdir. Bu, təkə onları rəqs etdirmək üçündür. Bu məqsədlə, adətən, onların başçısına iki pistol göndərib hər biri üçün istədikləri qədər ödəyirlər; altı, yeddi və ya səkkiz pistol. Əgər onlar yaxşı rəqs etsələr, əlavə hədiyyə də verirlər. Əgər onlardan biri əxlaqsızlıq xatirinə çağırılırsa, onda dəqiq müəyyənləşdirilmiş qiymət ödənilir. Rəqqasə atda, bir və ya iki xidmətçi, bir nökrəi ilə gəlir. Özü ilə gətirilməsi mümkün olan hər şeyi gətirir. Xatırlayıram. Hirkanda olanda (bu barədə demişəm) ora sərhəd rayonundan olan bir sultan (bizdə buna əyalət kralının - hakiminin—V. A. leytenantı deyirlər) gəlmişdi. O, kurtizankadan razılıq alandan sonra ertəsi gün iki at, beş ekü göndərərək, yataq otağına gəlməsini xahiş etmişdi. Sultana göndərdiyi hədiyyə böyük görünürdü, lakin qız cavabında onu tanımadığını, ən azı otuz ekü göndərməmiş evdən çıxmayaacağını bildirmişdi. Sultan on ekü göndərdi, yenə də rədd edildi. On beş, iyirmi ekü də qızın inadını qırmadı. Bu pərtlik onu bir az da qızışdırdı. O, dostlarına bu varlığın əzilib-büzülməyi yaxşı bacardığını deyirdi. Onu gətirmək ehtimalı olmasa da özümüzü buna məcbur etdik.

Səh.—255. Bununla belə nəzakətli olmaq lazım gəlirdi. Buna görə sultan ona on pistol göndərdi. O, gəlib içəri girəndə sultan ondan on pistolu alıb-almadığını soruşdu. O isə həmin pulları qulluqçu qızlara verdiyini dedi. Əlavə etdi ki, o, belə xırda pul üçün özünü təslim etməz, sultana hörmət bəslədiyi üçün gəlmişdir. Sultan bildirdi ki, onun ancaq dostlarının qarşısında oxumasını və rəqə etməsini istəyir. Böyük bir süfrə açmasına baxmayaraq, yemək-içmək vermədən düz gecənin yarısındanək onu oxumağa və oynamağa məcbur etdi. Sonra otağa apararaq, gün çıxanadək özü və yoldaşları növbə ilə onunla əyləndilər. Səhər açılarda rəqqasə öz vəzifəsini yerinə yetirdiyini düşünürdü. Lakin sultan səhər mehmanxana sahibindən mehtərə qədər — hamını salona topladı. Qızı ora gətirtdirib dedi: — Mənim gözəlim, mən kasıb və kiçik hakiməm. Bir gecə üçün on pistol vermək imkanım yoxdur. Mənim adamlarım çəkdiyim xərcə ortaqlar olacaqlar, lakin lazımdır ki, mənim aldığım zövqə də ortaqlar olsunlar. Qızı həmin gün və növbəti axşam da öz yanlarında saxladılar. Sultana pislik etmək üçün qız özü bu rəftarı axsam saldı. Sultan bunu özünə qarşı yönəlmiş görüb, hadisəni coşğun bir tərzdə şahə danışdı. Şahə ondan kurtizankanı bir axşam əvəzinə iki axşam saxladığı üçün zorla əlavə on pistol da aldı.

Vergi verən fahişələr karvansaralarda saxlanılırdılar və cazibədar olurdular. Karvansarada deyil, şəxsi evlərində yaşayanlar vergi vermirdilər; belə ki, onların ev payı olmadıqda kasıb bəzədilmiş otaqlarda kirayənişin olurdular. İsfahanda bir məhəllə var, orda ancaq belələri yaşayırlar. Bura «üzüaçıqlar» və «üzü açılmışlar» məhəlləsi deyirlər. Bu paytaxt şəhərində belə bir adət vardı ki, axşam düşən kimi fahişələr qarğa sürüsü kimi şəhərə daraşar, xüsusilə karvansaralara ünsiyyət axtarmağa gedərdilər. Ən pisi bu idi ki, subay kişiləri xüsusi yerlərə apararaq, onların mənəviyyatını pozurdular. IV Abbasın hakimiyyətinin başlanğıcında baş vəzir Sarutaki (Sarı Tağı—cəsarətli və sağlam fikirli hərəmağası idi) təbiətinə yad olan əxlaqsızlığı ciddi qanunlarla qadağan etmişdi. Sonra onu nazirlikdə (vəzirlikdə) irsən onu əvəz edən və bu sahədə onun rəqibinə (ardıcılına) çevrilən Xəlifə Sultan fahişələr haqqında başqa qərarlar verdi; onların camaat arasına çıxmalarını və deyilməmiş hər hansı bir yerə getmələrini qadağan etdi. Nəfs yandırma iyrəncliyinə ciddi cəzalar təyin etməklə çaxır satmağı qadağan etdi. Subay kişiləri pozanları payaya keçirmək, öz doğma qızlarını pis yola dəvət edən qadınları qüllədən atmaq və itlərə yedirməklə bu qanunlar yerinə yetirilirdi. Bu cəzalarla ölkəni qaydaya salmaq ümidində idi. Məlum oldu ki, bu ciddi cəzalar ictimai həyəcanı yatırtmaqdan başqa bir şeyə xidmət etmir, ən iyrənc cinayətlər baş alıb gedir.

Səh.—257. Bütün bu dediklərimdən sonra, qeyd etməliyəm ki, fahişələrə təsir etməyə xidmət edən qanunlar, bu millətin qaydalarına görə, onların əgə getməsinə əngəl törətmir.

Əvvəlcədən deyim ki, Məhəmməd şəriəti (qanunu) evlənmək işini (burada nigah—V. A.) hər bir sədaqətli müsəlman üçün zərurət kimi buyurur və əmr edir.

Məhəmməd şəriəti ömürlük subaylıq və bakirəliyə mövcudatın fikir və məqsədinə doğru yönəlməsinə cinayət və günah kimi baxır. Bu barədə müsəlmanlar belə deyirlər ki, (bu, lap doğrudur) İsa peyğəmbərə, Məhəmməd peyğəmbərə görə də ömürlük subaylıq azad, tərifi layiq və allaha xoş gələn bir iş olmamışdır. Çünki həmin dövrün peyğəmbəri (İsa peyğəmbər nəzərdə tutulur—V.A.) subay yaşayan Bakirə bir qızdan doğulmuşdur. Yeni bir din də yeni bir qanun verən bərqərar olandan sonra allah bakirəliyə görə yad olunmaq (orijinalda qulluq edilmək—V. A.) istəmir. Əksinə, istəyir ki, hər bir adam evlənmək vəzifəsini yerinə yetirsin. Belə ki, axır zamanda İsa peyğəmbər Məhəmməd peyğəmbərin varisi olan on ikinci imam Məhəmməd Mehdi ilə birlikdə yer üzünə qayıdacaq ki, dinsizləri (xristianlara qarşı olanlar terminindən istifadə etsə də, Şardən «dinsizlər» sözünü nəzərdə tutur—V. A.) məhv etsin. Deyirəm ki, onda İsa evlənəcək və çoxlu arvadları olacaq. Onlar öz müqəddəs kitabına (Qurana—V.A.) əsaslanaraq belə bir hədisi misal gətirirlər: «Məhşər günü yer üzərində subay yaşayıb, sonradan yadımağa (qadınla yatmağa—V.A.) öyrəşmiş bir adam ayağa qalxıb ona qarşı duracaq və deyəcək: «Mən daim nəsil artırmaq və canlı varlıqlar yaratmaq üçün çalışdığım halda, nə cinayət elədim ki, varlığın düşməni olan bir adam məni tapdalsın.

Səh.—258. İzahı mətnindən uzun olan kobud və şəhvani bir dinin əslisi belədir. Müsəlman alimləri (ruhanilər—V.A.) bu barədə iyrənc şeylər öyrədirlər; belə ki, şəhvani hissənin kəskin təsirini duyan subayı evləndirmək lazımdır. Məhəbbətə mane olmaq günahdır. Əksinə, məhəbbət ehtiraslarını söndürmək şərəfli işdir. Onların (müsəlman alimlərinin — V. A.) içərisində elə kobudları vardır ki, rastına birinci çıxan obyektə qadının öz oğlu, kişinin öz qızı ilə atəşlərini söndürmələrinin mümkün olduğunu deyirlər. Halbuki, müsəlmanların əksəriyyəti buna nifrət edirlər. Bütün Məhəmmədilərə nisbətən farsların kobudluğu bədən günahına aid çox vacib sayılan iki şeydə daha az olduğu üçün onları şərəfləndirmək lazımdır. Birincisi, başqa aktlardan olan Məhəmmədilərdə təbiətə yad günah işləməyə icazə verilir. Türklər bu icazədən geniş istifadə edirlər. Farslar onları mühakimə edir, onların ali məhkəməsi dəfələrlə cəza verir. Əksəriyyətin bu alçaq şəhvətə qarşı çıxmasına baxmayaraq, onların arasında çoxlu kazuist (məhkəmədə və ya mübahisədə yalan və şübhəli tezisləri sübut etmək bacarığına malik olanlar) vardır. Onlar bu məsələdə çox sərbəst hərəkət edirlər. İkinci hal ondan ibarətdir ki, Məhəmmədi olmayanlara çox arvad almağa, məşuqə saxlamağa qətiyyənlə icazə verilmir. İstər kişi, istərsə də qadın — hər ikisi xaçpərəst və ya büt-pərəst olsalar da, Məhəmmədilər kimi nigah kəsdirmək şərti ilə birgə yaşamağa razılaşsalar da, nigah kəsdirmək üçün məhkəməyə getsələr də, Türkiyədə olduğu kimi etməyib onları biabır edib geri qaytarırlar.

Səh. 259. Bu cür rəftar tərzinin səbəbini izah edərkən, hər iki dinin özünəməxsus ciddiliyyəti və şəhvəti olduğunu göstərir, ciddiliyyət və şəhvəti bir-birindən ayırmaq lazım olmadığını qeyd edirlər. Belə ki, xristian dini zövq verən

hər cür şərab içməyə icazə versə də birdən çox arvad saxlamağa icazə vermir. Onun əvəzində isə Məhəmməd dini istədiyən qədər arvad saxlamağa icazə versə də, bir damcı şərab içməyə icazə vermir. Ərə getmək vaxtı çatanadək qızları saraylarda qapalı saxlayır, yeniyetmələr özünü tanıyanda, onlara ya kəniş, ya da məşuqə verirlər. Həyatda öz arzusu ilə, könüllü olaraq bakirə yaşayan adamların varlığını farslar heç vaxt başa düşə bilməyəcəklər. Bu mənada xristian ölkələrində müşahidə edilən hadisələrdən danışarkən, müsəlmanlar cəsərlə cavab verərək, təbiətə yad iş görüb, cinayətə yuvarlandığımızı, qadinsız yaşamağın qeyri-mümkün olduğunu söyləyirlər. Onlar deyirlər:

— Avropalılar başqaları kimi olmurmu, başqaları kimi yeyib-içmirlərmi, əgər onlar qətiyyəq qadına baxmırlarsa, bu onların günahı deyilmi? Yuxarıda xatırladığım kimi, İsfahanda kapusinlərin yanında olarkən Baktiriyalı nəcib bir əyan alim bizim görüşümüzə gəlmişdi. O, kapusinlərin başçısı II Rafael dü Mana dedi: — Padri, (böyük xristian ruhanisinə padri deyirlər—V.A.) deyirlər ki, sizin kimi ruhanilər qətiyyəq qadınla əlaqədə olmurlar. Onlar öz aralarında türkəsayaq (oğlan uşaqlarından istifadə etmək) yaşayırlar.

— Aman Allah! Bu alçaq cinayətə öyrəşmək mümkündürmü? — deyə Müqəddəs Ata cavab verdi — bizdən uzaq olsun.

Səh.—260. Biz arzu edirik ki, heç vaxt qadına yaxın durmayaq.

— Necə? — deyə müsəlman ruhanisi söz atdı — siz qadına toxunmadan yaşayırsınız?

— Bəli, — deyə Müqəddəs Ata cavab verdi.

— Axı, Padri, — deyə bu əyan çox qayğıkeşliklə yenidən sözə başladı, — siz yemədən yaşaya bilərsinizmi? Doğrusu, — deyə, o, davam etdi, — biz elə başa düşürük ki, qadına ehtiyac duymadan yaşamaq, yeməyə ehtiyac duymadan yaşamaq kimi ən çətin şeydir. Şübhəsiz, bu müqayisə adamı çox çətinə salır. Bu müqayisəni anlamaqda tələskənlik lazım deyil. Biz belə müqayisələri dərk etmək ruhunda tərbiyə edilməmişik. Şəhvət isti ölkələrə aiddir. Allaha şükür ki, o bizə aid deyil. İsti ölkələrdə yeməklərin əksəriyyəti şirələrdən ibarətdir. Şirələr də sərxoşluq deyil, ayıqlıq yaradır, ehtirası söndürmək hissi onları o qədər qızıqdır ki, onlar heç vaxt özlərini şəhvətdən çəkəndirə bilmirlər.

Dediklərimizə baxmayaraq, Məhəmmədilərdə əxlaqsızlıq günah sayılır, fahişə qadınlardan istifadə etməyi onların dini qadağan edir, belə şeylərə ciddi və təmiz adamları hörmətdən salan alçaq bir iş kimi baxırlar. Bununla belə şəhərlər fahişələrlə doludur, ən hörmətli və ən pak adamlar belə işlərə baxırlar. Hər axşam kolleclərə və ya böyük məscidlərə (cümə məscidi, mədrəsə—V.A.) gəzintiyə çıxsanız gah çarşaba bürünüb xidmətçisi tərəfindən müşayiət edilən, gah da tək-tək gəzişən fahişələrin keşişləni (burada: molla) və regentlərin (burada: ruhani, axund—V. A.) otaqlarına bir-bir girib-çıxdıklarını görərsiniz. Onda qapılar tez bağlanır, bir də ertəsi gün açılır. Onlar ordan ya səhər tezdən, ya da qaş qaralandan sonra çı *Səh.*—201 xıb gedirlər ki, heç kəs onları incitməsin. Eyni şeylərə xarici

tacirlərin qaldığı karvansaralarda da rast gəlmək olar. Bütün bunları necə razılaşdırırlar? Farslar bunu belə edirlər. Əvvəlcə sizə deyirlər ki, fahişələr günahkar vəziyyətindədirlər. Belə ki, onlar tövbə etdikdən sonra evdən çölə çıxırlar, sanki nizama düşməyən həyatdan uzaqlaşırırlar. Bir də vergi verdikləri üçün belə edirlər. Din tərəfindən qadağan olunmuş bir sənətlə məşğul olduqları üçün fahişələr vəfasız qadınlar kimi tanınırlar. Sonra deyirlər ki, fahişə ilə ticarət də günahdır. Qanunla icazə verilmiş bu ticarətin əvəzi onu almaqdır. Bunu vicdanlı adamlar edirlər. Onlar icarə müqaviləsinə əsasən kirə ilə bir saatlığa, bir gecəliyə, bir günlüyə (gündüz mənasında—V. A.) bir həftəliyə, yaxud istədiyi qədər (farslarda təcrübədən keçirilən bu işlər barədə geniş danışacağam) bir kurtizankanı (yüksək zümrəyə mənsub yüngül əxlaqlı qadın—V.A.) özlərinə arvad edirlər. Onlar ehtiyatla hərəkət edərək, vicdanlı bir fahişə ilə evlənməyi iddia edirlər. Özləri də belə hesab edirlər ki, bu cür evlənmə başqa evlənmələr kimi yaxşı və qanunauyğundur. Onlar bu cür evlənməni siğə kudim (qədim—V. A.) adlandıırırlar. Sözbəsöz tərcüməsi «istifadə müqaviləsi bağladım», yəni «evləndim» deməkdir.

Müsəlmanların evlənmək məsələsinə gəldikdə, bütün başqa Məhəmmədilər kimi, onların da Əli ehkamlarına əməl etdiyi müşahidə edilir. Onlarda üç cür evlənmə vardır: pulla almaq, kirə ilə (siğə yolu ilə— V. A.) almaq və ya evlənmək (nigah kəsdirməklə—V. A.). Bu üç evlənmə üsuluna birlikdə əməl etməyə icazə verilir. Onların dini belə təlim *Səh.*—262 edir. Mülki qanunlar kənizdən, siğə edilmiş qadından və nigahlı arvaddan olan uşaqları bərabərhüquqlu hesab edir. Nigahlı qadından əvvəl qul qadından (kənizdən—V. A.) oğlan uşağı olmuşsa, qul qadından olan uşaq böyük sayılır. Böyüklük hüquqlarından istifadə edir. Burada qanuni arvadın şahzadə, kral ailəsindən olması nəzərə alınmır. Bu, ona görə belədir ki, farslarda əsil-nəcabət ata xətti ilə müəyyən edilir.

Qul qadınlar «kəniz» adlanır. Qanun icazə verir ki, baxmağa bacardığın qədər kəniz saxlayasan. Kənizlərlə necə rəftar edilməsi ilə nə polis, nə din xadimləri, nə də mülki qulluqçular maraqlanırlar. Çünki Şərqdə hər kəs öz qulunun hökmdarıdır. Kimin ki, kənizləri var, onlardan ürəyi istəyən kimi istifadə edir. Qulun xoşbəxtliyi də, həyatı da sahibinin əlindədir. Kənizinin sahibinə arvadlıq eləməsi Şərqdə qətiyyən şəərəfsizlik hesab olunmur. Əksinə, bu, ən böyük xoşbəxtlikdir və qula çox böyük var-dövlət gətirir. Belə ki, sahibi ilə bir yastığa baş qoyan kəniz üçün ayrıca mənzil verilir. Onu qullardan ayırırlar, yaxşı geyindirirlər. Ona xidmətçilər müavinət verirlər, uşağı olarsa, bütün bu üstünlükləri bir az da artır, ona daha qul kimi deyil, evin qanuni varisinin anası kimi baxırlar.

Kirə ilə saxlanan qadınlara Amuadi-Mutaa deyirlər, mənası «oynaş», «məşuq» eyni zamanda «xidmətçi», «qulluqçu» deməkdir. Belələrinə istədikləri qədər istədikləri müddət ərzində və razılaşdırılmış qiymət əsasında saxlayırlar. Səfəvilərdə paytaxt İsfahanda gənc *Səh.*—263 və gözəl qadınları kirə ilə saxlayırlar. Mənzil, yemək-icmək, geyim xərcləri də daxil olmaqla onlara ildə yüz əlli livr verirlər. Bu cür evlənmə, tamamilə mülki müqavilə əsasında hakimin

qarşısında həyata keçirilir. Başqa evlənmə müqavilələri kimi yaxşı, qanunauyğun nəcib iş hesab edilir. Əgər tərəflər razılığa gəlsələr vaxtın qurtarmasına baxmayaraq, evlənmə müqaviləsi təzələnilir. Onlar müqaviləni vaxtından qabaq pozmaqda, kirə ilə saxladıqları qadını qaytarmaqdan sərbəstdirlər; lakin arvadı geri qaytararkən müqavilədə göstərilən təlimatı bütünlüklə verməlidirlər. Çünki kirə ilə saxlanan qadın kişidən ayrılırsa, qırx gün ərzində kirə saxlanıla bilməz, başqa bir kişi ilə əlaqədə ola bilməz. Bu, təmizlənmə günləri termini ilə ifadə olunur. Dul qalmış qadınların təmizlənmə müddəti isə, əksinə olaraq, yüz otuz gündür. Yuxarıda dediyim kimi, Məhəmməd dini yaxşı ki, nəfsini saxlaya bilməyənlərlə, əri öldükdən sonra həmin vaxt ərzində kişilərlə durub-oturmaqdan özünü saxlaya bilməyənlərlə də əlverişli rəftar edir. Bəzək mərasimi qanununu (gəlin bəzəmək və s.—V. A.) bilənlər başa düşürlər ki, Məhəmmədilər bu qaydanı yəhudilərdən götürmüş, bir qədər dəyişmişlər. İstər Məhəmmədilərdə, istərsə də yəhudilərdə bəzək mərasimi evlənməyə aid olduqda son dərəcə bir-birinə bənzəyir. Onlar belə hesab edirlər ki, bu qanun həminin nəzərində qadınlarla rəftar etmək üçündür. Qanuni arvadlar nikah (nigahlı— V. A.) adlanırlar. Məhəmməd dini onlardan dördünü saxlamağa icazə verir. Belə ki, iki səbəb üzündən bir nigahlı arvad saxlayırlar.

Səh—264. Birincisi, ailə təsərrüfatının pisliyi qanuniləşdirilmiş arvadların çoxunun bir binada yaşamasına səbəb olur. Çünki arvadlardan hər biri evdə əmr vermək istəyir, onların bir-birinə qarşı olan qısqançlığı evi alt-üst edir. İkincisi, iqtisadi səbəbdir və ya qənaətcillikdir. Farslarda evlənmək böyük xərc tələb edir. Bəzən də adamları var-yoxdan çıxarır. Bunu öhdəsinə götürməyə razılan adamlar da var. Bəziləri məşuqə və ya qul (kəniz mənasında—V. A.) saxlamaqla kifayətlənirlər. Varlı adamlar, adətən, özlərinə uyğun ailələrdən arvad alırlar. Əgər aldıqları nigahlı arvad onları yarıtmazsa (bədbəxtlikdən həmişə belə olur), onlar qul qadınlarından (kənizlərdən—V. A) istifadə edirlər. Bundan ailənin əmin-amanlığı qətiyyən pozulmur, çünki nigahlı qadın həmişə evin xanımı və sahibəsi olaraq qalır. Yerdə qalan işlərdə isə qadının razı olub-olmaması nəzərə alınmur, valideynləri də belə şeylərə qoşulmurlar. Adətən ortabab adamlar lazım gəldikdə asanlıqla üzlüşmək üçün kirə ilə arvad saxlayırlar. Kiçik adamlar (kasıblar—V. A.) adətən, əksinə olaraq, nadir hallarda kirə ilə arvad saxlayırlar. Nüfuzlu adamlar isə qətiyyən kirə ilə arvad saxlamırlar; istəmirilər ki, onlara xidmət etmiş qadın sonradan kiminsə kirəçisi olsun, həm də kiminsə qabağından qalana yaxın durmurlar. Əgər təsadüfən nüfuzlu bir adam bir qadına, fahişəyə, yaxud özünə arvad edə bilməyəcəyi bir qadına vurularsa, onu doxsan illiyə kirəyə götürür. Bu da, evlənmədən həmin qadına ömrü boyu sahib olmaq deməkdir. Nüfuzlu adamlar, xüsusilə nüfuzlu qadınlar və ya böyük ailələrdən çıxmış xanım *Səh.—265* lərlə evlənilirlər ki, valideynləri qınağa məruz qalmasınlar. Aşağı təbəqədən olan qadınla əlaqəyə girmək üçün yuxarıdakı üsuldan istifadə edirlər. Adətən müsəlmanlar qazi vasitəsilə evlənilirlər. Çünki qadınları qətiyyən kişilərə göstərmirlər. Evlənmə

mərasimi bu qayda ilə keçirilir. Hər iki tərəfin adamları qızın mənzilinə yığışrlar. Qızın atası yaxın adamlarının müşayiəti ilə gələcək yəznəsini qarşılamağa gedir, onu qucaqlayıb öpür, onu məclis olan yerə aparır, sonra ordan çıxıb gedir. O, müqavilədə qətiyyəən iştirak etməli deyil. Gələcək kürəkəni sərbəst buraxmaq lazım gəldiyindən, onun orada dayanması qanuni deyildir. Müqavilə xüsusi yerdə bağlanır. Orda təkcə gələcək kürəkən, vəkillər və keşiş olur. Keşiş adətən, kilsə adamıdır, onu müqavilə tərtib etdirmək üçün gətirirlər. Onlar müqaviləni özlərində saxlayırlar və bu müqaviləyə əsasən tərəfləri şərtləri yerinə yetirməyə məcbur edirlər. Tərəflər ən nüfuzlu adamlar olduqda prokurorluq üçün ya sədri (sədr — ali ruhanidir), ya da şeyxülislamı (o, böyük mülki hakimdir) dəvət edirlər. Əgər tərəflər ortabab adamlar olsalar, onda qazını (qazı mülki işlərə baxan canişindir), əgər tərəflər kasıb adamlardırsa, onda bir molla və ya qanunçuluğa baxan keşiş çağırırlar. Adaxlı qız otaqda və ya ona qonşu otaqda dayanır, onu çoxlu qadın müşayiət edir. Qızın olduğu otağın qapısı yarım açıq olur, qapıçı qadın elə dayanır ki, heç kəsi görə bilməsinlər. Tərəflərin vəkilləri ayağa qalxdıqda, qız tərəfin vəkili qız olan otağın qapısı tərəfə çəkilib, ora əlini uzadıb, ucadan deyir: «Mən N vəkilməm, N-, sizin *Səh.*—266 tərəfinizdən vəkilməm, sizi N-ə əvə verirəm, bu işdə iştirak edirəm. Sizin qarşılıqlı şəkildə razılaşdığımız və əvvəlcədən müəyyən edilmiş qaydada ərinizdən sizə qalacaq varisliyə görə, siz onun ömürlük arvadı olacaqsınız. Digər vəkil belə cavab verir. Mən N, N tərəfindən vəkilməm, onun adından N-i daimi arvad qəbul edirəm. N tərəfindən ona etibar edilmişəm. Ərdən qadına qalacaq və əvvəlcədən müəyyən edilmiş, qarşılıqlı surətdə razılaşdırılmış varislik şərti razıyam. N-in vəkili kimi burada iştirak edirəm».

Nəhayət, müqavilə tərtib etmək üçün orada iştirak edən ruhani və hər hansı bir adam ayağa qalxıb, başını otağın qapısına doğru uzadıb nişanlı qıza deyir: «Sizin adınızdan vəkiliniz Knin indicə verdiyi vədi təsdiq edirsinizmi?» O, cavab verir: «Bəli».

Sonra o, həmin şeyi nişanlı oğlandan soruşaraq müqavilə tərtib edir, ona möhür basır, şahid olsunlar deyər möhürü yığıncıqdakıların gözləri qarşısında vurdurur, axırda müqaviləni (nigah kağızını— V.A.) nişanlı qızın vəkilinə verir. Ərindən ona qalacaq varisliyi arxayın olmaq üçün müqaviləni arvad saxlayır, (burada: qız evi saxlayır V.A.). O müqavilə daha etibarlı sayılır ki, onda azı on möhür olsun. Kirə ilə saxlanan (siğə edilən—V.A.) qadınlara müqavilə bağlanarkən (nigah kəsilərkən—V. A.) tərəflərin vəkil etdikləri adamlar başqa ifadələrlə vədlərini desələr də, nigah mərasimində elə bir fərq əmələ gəlmir. Onlar belə deyirlər: «Mən N, N-nin həqiqi vəkilliyini üzərimə götürdüyüm üçün yaxşılıq xatirinə bu şərt və bu qiymətə əsasən, onu N-ə istifadə etmək (saxlamaq—V.A.) üçün verirəm.

O biri vəkil belə deyir: «Mən N, N-nin həqiqi vəkilliyini üzərimə götürdüyüm üçün yaxşılıq xatirinə, onun adından qeyd edilmiş şərtləri qəbul etməklə N-ni arvadlığa götürürəm; mən buna and içirəm.

Kasıbların nigahı təmtəraqsız olur, vəkil tuturlar;

Səh.—267 qadın çarşaba bürünmüş halda yaxın adamları (qohum qadınlarla) ilə birlikdə kişilərin olduğu yerə daxil olur. Hamı əyləşdikdən sonra kişi ona deyir:

— Mən N öz-özümün vəkiliyəm, əvvəlcədən müəyyən edilmiş bu qədər vərəsəliklə sizi özümə daimi arvad edirəm. Belə bir şərtə əməl edəcəyim üçün aid içirəm.

Burda qız tərəfdən nigah şərtlərindən arvadlar danışrlar. Şərtlər razılaşırdıqlıqdan sonra ər var-dövlətinin daha çox pula çevrilə bilən hissəsini vərəsəlik üçün müəyyənləşdirir. Sonra nişan üzüyü və nişanlısına hədiyyələr göndərir. Onlar paltardan, qaş-daşdan, nəqd gümüş puldan ibarət olur. Nişanlı qız ona hörmət əlaməti olaraq, naxışlı yaylıqlar, iynə ilə tikilmiş araqçınlar, buna bənzər geyimlər göndərir. Əksər hallarda bunları qızın özü hazırlayır.

Toy oğlan evində olur, on gün davam edir. Onuncu gün günorta üstü gəlinin cehizini göndərilir. Cehiz sürüdən (nə sürüsündən söhbət getdiyi göstərilir—V.A) daş-qaşdan, ev əşyalarından (orijinalda «mebel» ifadəsi işlənmişdir—V.A.), qız evinin var-dövlətindən asılı olaraq, qullardan, hərəmağalarından ibarət olur. Qız ərə gedərkən cehizdən savayı ayrı bir şey gətirmir. Cehiz dəvələrə və ya başqa yük heyvanları ilə, musiqi sədaları altında daşınır. Qullar və ya hərəmağaları dəvələrə və ya atlara minərək gəlirlər. Tez-tez mebelin və kəcavənin borc alınması halları olur, adamları təəcübləndirmək və özlərini göstərmək üçün boş sandıqlar göndərilir. Gecə gəlin gətirirlər. Əgər o, nüfuzlu ailənin qızıdırsa, kəcavəyə mindirirlər. Kəcavə künyə və ya beşik formasında olur. Bir dəvə hər böyründə bir olmaqla, iki kəcavə aparır.

Səh.—268. Əgər gəlin ortabab ailəndirsə, onu atda və ya piyada aparırlar. Çalğıcılar, onların ardınca əllərində şam tutmuş bir dəstə ev qulluqçusu, onların da dalınca həmçinin əllərində yanan şam tutmuş qadınlar gedirlər. Gəlin başdan-ayağa kimi çarşabda olur. Bunun üstündən gəlinin başına qatlanmış zərxdən (müasir fransız dilində bu sözün sonunda «t» yazılır—V. A.), ya qızıl işləməli kətan parçadan, ya da ipək parçadan əlavə bir çarşab salınır. Bu onu üzqarışq qurşağınadək örtür. Halbuki, yun parça bu cür örtə bilmir. Deyirlər ki, bu qısqanc və paxil adamların onu tilsimə salmasına (burada bağlamaq mənasında—V. A) mane olmaq üçündür. Gəlin piyada gedən vaxt iki nəfər qadın onu əllərindən tutaraq aparır. Atda gedəndə isə hərəmağası atın cilovundan tutaraq, onu aparır. Gəlin ər evinə gəlib çatandan bir saat sonra toy qurtarır. Matronalar (qədim romalılarda: böyük ailə anası (yengələr—V. A.) onu zifah otağına aparırlar, alt köynəyi və alt tumanınadək soyundurur, yatağa uzadırlar. Bir azdan bəy, ya hərəmağaları, ya da qoca qadınlar tərəfindən həmin yerə gətirilir. Bəy ora daxil olanda tam qaranlıq olur.

Bu minvalla kişi öz arvadını toydan sonra görə bilir. Bəzən də belə olur ki, toydan bir neçə gün keçməsinə baxmayaraq, ər öz arvadını görə bilmir. Çünki ər

evində olmasına baxmayaraq, arvad ondan qaçır, qadınların arasında gizlənir və ya ərini yaxına buraxmaq istəmir. Belə hallar nüfuzlu adamların da başına gəlir. Çünki nüfuzlu adamların fikrincə, ancaq pozğun qadın son mərhəmətini tələm-tələsik göstərir. Xüsusilə şah nəslindən olan qızlar bu üsuldən istifadə edirlər. Onlara ya *Səh*.—269 xınlaşıb üzə çıxarmaq, onları yola gətirmək üçün aylarla vaxt lazım olur. Böyük Abbasın (I Şah Abbas — V. A.) qızı haqqında belə bir danışiq var. Ordu generalından birinə ərə verilməsinə baxmayaraq, qız ərinə üz göstərmək istəmir. Bu əyan (sərkərdə—V. A.) şaha bu barədə şikayət edir. Əlahəzrətin ona arvad deyil, dişi pələng verdiyini, ona yaxınlaşmağa cəsarət etmədiyini, qızın əlinə xəncər alıb iki dəfə ona hücum etdiyini deyir. Şah gülməkdən özünü saxlaya bilmir, generaldan sarayında nə qədər ağ dərili kənizlərinin olduğunu soruşur. General sarayında qırx beş nəfərə qədər ağ dərili kənizi olduğunu bildirir. Şah ona deyir ki, onları növbə ilə öz yatağına çəksin—Şah bu yolla generalın öz arvadını yola gətirə biləcəyinə əmin olduğunu bildirir. Sərkərdə belə də edir. Bu qeyri-adi hərəkdən tamamilə özündən çıxan şahzadə bunun niğah qanununa uyğun olub-olmadığını soruşur. Onun qəzəblənməsinə baxmayaraq, ərinin öz işinə davam etdiyini görə şahzadə atasının yanına şikayətə gedir. Ərinin bütün xanımları və kənizləri zorlamağa cəsarət etdiyini deyir. Şah ona rişxəndlə özünün belə bir əmr verdiyini və onun da əmri yerinə yetirdiyini bildirir. Sonra qızını geri qaytararaq çox ciddi surətdə əmr edir ki, sabah axşam ərini öz yatağına dəvət etsin. Şahzadə belə də edir, o vaxtdan əri ilə lap mehriban yaşadı. Bu barədə kifayət qədər məzəli əhvalatlar vardır ki, bu ailənin sonuncu şahı Səfinin məşuqələrinin biri ilə əlaqədardır. O çox gözəl bir qadın idi. Şah onu nəhayətsiz bir məhəbbətlə sevir, onunla fəxr edir, şah qarşısında hədsiz bir cəsarətlə danışmasına sərbəstlik verirdi.

Səh.—270. Təbiəti etibarlı ilə qısqanc olan Səfi bir gün ona bərk hirsənib, öldürmək istədi. Lakin onun qəzəbi qarşısında ölüm cəzası bir o qədər sərt cəza deyildi, buna görə də onu başqa cür cəzalandırır. Onun xidmətçilərini, hərəmağalarını və ev əşyalarını əlindən aldı. Paltarlarını yandırdı, daş-qaşlarını çıxartdırıb palçıqə və gölə atdırdı, son dərəcə gözdən saldığı üçün aşbازلardan biri olan çox çirkin zənci ilə evlənməyə məcbur etdi. Var-yoxdan çıxmış xanım yanında qalmış tək bir ev qulluqçusu ilə zəncinin yanına göndərilir. Ev qulluqçusu sahibəsi kimi gözəl və cazibədar idi. Qulluqçu qabaqda dayanmışdı. Bu eybəcər ər yaxınlaşmaq istədikdə qulluqçu bir xəncər çıxarıb ona dedi: «Zənci it oğlu əgər sən ona barmağının ucu ilə toxunsan, xəncəri ürəyinə saplayacağam». Yazıq aşbaz qorxub qaçır. Hadisəni şaha danışirlar, hadisə şahın xoşuna gəlir. Artıq özünə gələn şah həmin xanımı bir nəfər polk komandirinə ərə verir, paltarlarını qaytarır, öz adına layiq ev əşyaları verir.

Kasıblar evlənəndə bunun əksi olan bəzi hadisələr baş verir. Elə ki, kişi gücü çatmayan mehirdən (vərəsəlik —V. A.) verməyə məcbur olduqda, qadın tərəfi razılaşdırmaq üçün evinə arvad gətirilərkən otağının qapısını bağlayır, bu qiymətə olan arvadı istəmədiyini söyləyir. Onda hər iki tərəf arasında mübahisə olur. Qız

evi az da olsa, güzəştə getməyə məcbur olur. Çünki qızı geri qaytarmaq ən böyük şərfəsizlik hesab olunur.

Səh.—271. Qadını əvvəlcədən görməyib evlənmə tərzini bədbəxtliyə səbəb olan izdivac kimi görünsə də, qətiyyənlə belə deyil. Əvvəlcədən alacağı qadını görüb danışdıran ailələrin daha xoşbəxt olduğunu demək mümkündür. Onlar alacaqları qadınları əvvəlcədən görüb danışdırmadıkları üçün ən çox özlərinkilərlə (qohumlarla—V.A.) evlənilirlər. Bununla belə farsların kimlə evləndiklərini qətiyyənlə bilmədiklərini demək olmaz. Belə ki, anaları, yaxın qadın qohumları və qız seçmək işi həvalə olunan qadınlar tez-tez dəqiq surətdə onun portretini çəkirlər (təsvir edirlər—V. A.). Bu təsvir qız haqqında kifayət qədər rəy yaradır. Qızın əslinə xoşa gələrsə onunla yaşamağı mümkün hesab edirlər. Üstəlik böyük əyanlar yeddi və ya səkkiz yaşdan ötənədək qızları qapalı saxlamırlar. Onlar bu yaşadək açıq gəzirlər. Bu, onların camaata görünməsi və camaatın onları müşahidə etməsi üçündür: hərdən belə olur ki, qızı balacalıqda görüb sonradan evlənilir.

Bir sıra əsaslar olduqda Məhəmməd dini boşanmanı qanunauyğun sayır. Bunun üçün kifayətdir ki, tərəflərdən biri başqasının dadına baxsın və ya arvad boşanmaq istəsin. Onlar dünyanın ən ağıllı və ən nəcib adamları olsalar belə, boşanırlar. Məhkəmə və ya ruhani qarşısında ayrılıq *Səh.*—272 aktı (boşanma kağızı yazılır—V. A.) bağlanır. Bu akt-talaq, yəni boşanma kağızı adlanır. Talaq verilən kimi, tərəflər istədikləri ilə evlənmək sərbəstliyinə malik olurlar. Əgər kişi nigahın ləğv edilməsinə könüllü olaraq razıdırsa, arvada mehirdən verməyə məcburdur. Əgər ayrılığın səbəbkarı arvadıdırsa, heç bir şey iddia edə bilməz. Məhəmmədilər pozulmuş nigahın təzələnməsini qanunauyğun hesab edirlər. Nigah üç dəfə pozula və təzələnə bilər. Onlar bu qaydanı yəhudilərdən olduğu kimi götürmüşlər. Əgər nigah üç dəfə pozulub təzələndəndən sonra kişi və qadın yenidən birləşmək istəsələr, qeyri-adi bir şərti yerinə yetirməlidirlər. Əvvəlcə arvad başqa bir kişiylə ərə getməli, qırx gün onunla yaşamalı və sonra ondan ayrılmalıdır. Buna baxmayaraq bu iş Məhəmmədilər arasında alçaq hərəkət hesab edilir. Əgər nigah üç dəfə pozulubsa, daha o qadını qaytarıb özlərinə arvad etməzlər. Əsasən ayrılıqları qadınla evlənmək imkanları olsa da, farslar bu imkandan nadir hallarda istifadə edirlər. Burjuaziya hərdən bununla öyünür. Nüfuzlu adamlar isə boşanmaqda, arvadı öldürməyi üstün tuturlar. Onlar boşamalı olduqda, arvadlarını öldürürlər. Kiçik xalq (qara camaat—V.A.) isə belə şeyləri heç vaxt eləmir. Boşanmaq işində onlar çox sadə və kobuddurlar. Boşayarkən talaq verməli olduqları üçün bu onlara çox baha görünür. Qara camaat arasında bəzən hay-küyə səbəb olan haqsızlıq baş verir. Talaq vermədən arvadlarını boşamaq istəyənlər arvadlarla elə pis rəftar edirlər ki, arvadlar özləri *Səh.*—273. boşanmağa, azadlıq üçün hər şeyi qurban verməyə məcbur olurlar. Çox vaxt məhkəmə (şəriət mənasında—V. A.) ər və arvad arasındakı ziddiyyəti, bir-birinə etdikləri pislikləri və onları ayıran səbəbləri nadir hallarda bilir. Varlı-karlı adamlarda arvadların saxlandığı yer müqəddəsdir. Orda baş verən hadisələr haqqında məlumat verən

şəxs kim olmasından asılı olmayaraq, cinayətkardır. Təkcə ər orda heç kəslə bölüşdürülməyən bir hakimiyyətə malikdir. İnanırlar ki, orda çox qeyri-adi səhəvt cəzaları olur. Orda qadınların həqiqətən öldüklərini də təsdiq edirlər.

Əlavə etməliyəm ki, qadağan dərəcələri (evlənmədə — V.A.) farslarda da yəhudilərdə olduğu kimidir: ana, qaynana, bacı, ögey bacı, xala, qardaş qızı ilə evlənmək qadağandır. Qardaş arvadı ilə evlənmək olar, amma çox nadir hallarda belə olur. Başqa Məhəmmədilər qadağan dərəcələri sahəsində alçaq bir lütfkarlığa yol verirlər. Hazırda hakimiyyət sürən hind şahı Oranq-Zebin rəhmətlik atası Böyük Moqol doğma qızına qarşı qeyri-adi bir ehtiras bəsləyir. Bunu ölkələrdə danışırlar. O, (Böyük Moqol—V. A.) özünə çox güclü kazuistlər tapdı. Onlar da ona dedilər: «Kişi əkdii tənəyin üzümünü yeyə bilər»..

Səh.—279. Mart ayının 21-i idi. Martın 21-i hicri-qəməri (ay təqviminə mənasında—V. A) ilə müsəlman ilinin on ikinci ayının—zilhiccənin birinə düşür. Gün çıxandan qırx yeddi dəqiqə sonra qala qarnizonu və artilleriyası yeni il bayramını elan və bayram etmək məqsədilə üç dəfə yaylım atəşi açdı. Yeni ilin gəlməsini gecə və ya gündüz olmasından asılı olmayaraq, günəş qoç bürcünə daxil olan anda elan edirlər.

Səfəvilərdə dini və mülki bayramlar lap çoxdur. İstər dini ayınların (şəbih və s.—V.A.) və əsas dini hadisələrin, istərsə də ilin vacib fəsillərinin dəyişməsinin qeyd edildiyi günlər müqəddəs günlər—əziz günlər hesab olunur. Bununla belə, dini

Səh.—280 bayramlardan üçü təntənəli surətdə qeyd edilərək qorunur. Orucluğu ertəsi günü bayram edirlər. Orucluğu xristianlardakı pasxa günü ilə eyni olduğunu bilirəm. İbrahim Qurbanı və Əli tərəfdarlarının din yolunda şəhid olması (aşura—V. A.) bayramları hörmətli bayramlardır. Yeni il təntənəsi də mülki bayram olmasına baxmayaraq, belə bayramlardandır. Onu demək lazımdır ki, bu bayram bu qayda ilə qorunur və çox təntənəli surətdə qeyd olunur. Bu bayram üç gün davam edir. Sarayda olduğu kimi bəzi yerlərdə bu bayram günəş qoç bürcünə daxil olduğu andan hesablanmaq şərtilə səkkizinci gündək davam edir. Bu bayram Novruz, Sultaniyyə (Sultan Novruz—V. A.) adlanır. Bu da şahənə yeni il və ya imperiya yeni ili deməkdir. Bunu novruzu həqiqi yeni ildən Səfəvi dövrünə (təqviminə—V. A.) görə fərqləndirmək üçün edirlər. Müsəlmanların hazırkı təqviminə görə yeni il yalançı peyğəmbər Məhəmmədin irəli sürdüyü yeni doktrinası nəticəsində qəzəblənmiş xalqın onu parça-tikə edəcəyindən qorxub Məkkədən qaçdığı gündən başlanır. Həmin gün bütün müsəlman aləmində yeni il hesab olunur. Artıq qeyd etdiyim kimi Məhəmməd təqviminin yeni ili ay təqviminə əsasındadır və Məhərrəm ayının birinci gününə düşür. Hicrət adlanan bu dövrün ilk ayı Məhərrəmdir. Qədim təqvim günəş təqvimidir. Müsəlmanlar onu Cəmsid təqviminə adlandırırlar. Cəmsid dördüncü fars şahı olub, yeni il bayramının ilk yaradıcısıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim farslar gündönümü (günəşin göy ekvatorunun ən uzaq ekliptika nöqtəsindən keçməsi vaxtı—iyunun 22-si və

dekabrın 22-si— V. A.) və gecə-gündüz bərabərliyi bayramlarını çox böyük təntənə ilə qeyd edirdilər. Xüsusilə yaz gecə-gündüz bərabərliyi bayramı baharın gəlişilə əlaqədar olduğu üçün daha yüksək təmtəraqla qeyd edilirdi. Bayram səkkiz gün davam edirdi. Birinci gün şah xalqın

Səh.—281 xeyir-duasını qəbul edirdi. İkinci gün alimlərə, xüsusilə astronomlara, üçüncü gün kahinlərə, dördüncü gün məhkəmə idarəsi qulluqçularına—magistratlara, beşinci gün əyalət hakimlərinə, altıncı gün özünün valideynlərinə, sonrakı gün ərzində isə arvadlarının valideynlərinə, öz uşaqlarına xeyir-dua verib, onların yeni ilini təbrik edirdi. Yeni ilin təntənəli surətdə bayram edilməsi fars (Sasani—V. A) şahlığının Məhəmmədilər tərəfindən istila edilməsinə qədər davam etmişdir. Məhəmmədilər farsa özləri ilə bərabər yeni bir din, yeni bir təqvim gətirmişdilər ki, həmin təqvimə görə ilin birinci günü yaz gecə-gündüz bərabərliyinə yox, Məhərrəm adlanan qəməri ayın ilk gününə düşürdü. İlin ilk gününü təntənəli surətdə bayram etmək ənənəsi ildən-ilə zəiflədi, nəhayət, dəbdən düşdü. Günəş təqviminə görə yeni ilin bayram edilməsi qaydasını saxlamaq istəmədilər. Ölkənin əhalisi buna qarşı çıxırdı və özünün qədim atəşpərəst dinində təkid edirdi. Xalq ilin ilk gününü günəşə həsr edilmiş dini bayram kimi keçirirdi. Bu, Məhəmmədilərə bütpərəstlik kimi görünürdü. Məhəmmədilər həmin gün (Novruz—V.A.) baş verən hər hansı ictimai bayram şənliyinə nifrət bəsləyirdilər. Ay təqvimi ilə yeni ilin ilk gününün bayram edilməsi məsələsinə gəldikdə isə, bir gün belə bayram şənliyi edə bilməzdilər. Müşahidə etdiyim kimi, Məhərrəm ayının ilk on günü ictimai matəm günləri olduğu üçün Səfəvilərdə Əli tərəfdarlarının şəhid olmalarını qeyd etməyə həsr edilir. Bu vəziyyət 475-ci ilədək Cəlaləddin taxta çıxanaqədər davam etmişdir. Cəlaləddinin taxta çıxması yaz gecə-gündüz bərabərliyinə düşmüşdür. Bundan istifadə edib astronomlar ondan havadarlıq göstərməsini xahiş etdilər.

Səh.—282. Qədim təqvimə görə bunun taxta çıxması yeni ilin ilk gününə düşdüyündən ölkənin çox uzaq keçmişindən qalma adəti təzələmək və ilin ilk gününü bayram şənliyi ilə qeyd etmək mümkün oldu. Bu bayram müsəlman ilinin birinci günü keçirilmək üçün nəzərdə tutulmurdu, çünki müsəlman ilinin birinci günü matəm günü idi, həm də yeni ilin din yolunda şəhidliyin təntənəsi ilə başlamaq bədxah əlamət olardı. Bunu nəzərə alıqda yeni il bayramını günəş ilinin ilk gününə təyin etmək lazım gəlirdi. Bu gün həmişə bahara, ilin ən yaxşı fəslinə, hər şeyin yenidən təzələnməsi dövrünə düşürdü. Əvəzində isə müsəlman ilinin ilk günü ardıcıl olaraq hər bir fəslə düşə bilər, çünki o ay ilinə aiddir. Astronomlar əlavə edib günəş ili əsasında yeni il bayramı yenidən dəbə düşərsə, onun vasitəsilə bir sıra xüsusi şeylər bərpa etməyin mümkün olacağını demişdilər. Səfəvilərin qədim adətinə görə illər şahların taxta çıxmasından başlanaraq hesablanırdı. Günəş ilinin ilk günü onun taxta çıxmasının başlanğıcı ola bilərdi. Bu şahzadə (Cəlaləddin—V. A.) təklifi öz zövqünə uyğun hesab edib, qədim şahənə yeni il

bayramını yenidən bərpa etdi. O vaxtdan yeni il bayramı çox təntənəli və mühitə uyğunlaşdırılmış şəkildə keçirilir.

Dediyim kimi, yeni il bayramının xalqa artilləriya və müşket (olan yerlərdə) atəşləri ilə xəbər verirlər. Paytaxtda və böyük şəhərlərdə belə olur. Bayram paltarları geymiş münəccimlər şah sarayına və ya yerli hakimlərin iqamətgahına gedirlər. Gecə-gündüz bərabərliyi anını müşahidə etmək üçün ora bir-iki saat əvvəl gəlirlər. Onlar gecə-gündüz bərabərliyini yastı damlarda və ya meydançada üstürləb vasitəsilə təyin edirlər. Onlar işarə edən kimi, *Səh.*—283. yaylın atəşləri açılır. Musiqi alətləri — nağaralar, şeypurlar səsləndirilir. Krallığın zəngin ailələrində və bütün böyüklərin evlərində məclislər keçirilib, şadyanalıq edilir, mahnılar oxunur. İsfahanda şah sarayı qarşısında bütün bayram günləri ərzində musiqi çalınır, rəqs edirlər, tonqal qalayırlar, məzhəkə göstərilər. Yarmarkada olduğu kimi hər kəs bu səkkiz günü təsvirə gəlməyəcək bir şadyanalıqla keçirir. Farslar başqa adlarla yanaşı bu bayramı «təzə paltar bayramı» adlandırırlar, çünki elə bir kasıb, elə bir yoxsul adam yoxdur ki, təzə paltar geyməmiş olsun. İmkanlı adamlar bütün bayram günləri təzə paltar geyirlər. Bu, sarayı görmək üçün ən əlverişli vaxtdır. Bu zaman saray başqa vaxtlarda olduğundan daha təmtəraqlı və daha yaraşığılı olur. Daha çox gözəlləşən və daha çox zəngin görünən saraya baxmaq üçün hamı həsəd çəkir. Şəhər kənarında, müxtəlif yerlərdə səkkiz günün səkkizində də gəzinti təşkil edilir, orada sözüən əsl mənasında böyük müsabiqə keçirilir. Hamı bir-birinə hədiyyələr göndərir, bayram başlandıandan bəri bir-birinə boyanmış və qızıl suyuna çəkilmiş yumurtalar göndərilər. Elə yumurtalar olur ki, pula çevirəndə qiyməti üç qızıl dükata qədər olur. Şah sarayda yaşayan əsas xanımlara (baş hərəmlərə—V. A.) yaraşığılı tərəzi gözlərində təxminən beş yüz bu cür yumurta göndərir. Mən bu barədə məlumat vermişəm. Yumurta qızıl suyuna çəkilir. Yumurtanın hər tərəfində çox incə şəkildə işlənmiş dörd təsvir və ya miniatür olur. Deyirlər ki, ilin bütün fəsillərində farslar bir-birinə yeni ildə olduğu kimi belə yumurta verirlər, çünki yumurta şeylərin mənşə və başlanğıcını bildirir. İnanmaq olmur ki, bayram ərəfə *Səh.*- 284 sində bu qədər yumurta satıla bilər. Gecə-gündüz bərabərliyi ana keçəndən sonra böyüklər (yüksək vəzifəli şəxslər — V. A.) şahın yeni ilini təbrik etməyə gəlirlər. Şah mümkün olan tərzdə məharətlə bəzədilmiş, daş-qaş içində bərq vuran tacını və ya şahənə araçığını — baş örtüyünü başına qoymuş olur. Hər kəs öz hədiyyəsini ona təqdim edir. Bu hədiyyələr cavahirətdən, qaş-daşdan, parçadan, ətriyyətdən, nadir tapılan şeylərdən, atdan, gümüşdən ibarət olur. Hər kəs öz qulluğuna uyğun, var-dövlətinə uyğun hədiyyə verir. Əksəriyyət hədiyyə olaraq, qızıl verirlər. Buna görə üzr istəyib əlahəzrətin qarderobuna daxil olmaq üçün (üst başına—V. A.) kifayət qədər layiqli olsun deyə dünyada bundan yaxşı bir şey tapmadıqlarını bildirirlər. Adətən bu zaman şaha beş yüz dükatdan dörd min dükata qədər verirlər. Əyalətlərdə qulluq edən böyüklər şaha öz təbriklərini və hədiyyələrini çatdırırlar. Heç kəs bundan qaça bilməz. Həm də bu ilki yeni il hədiyyəsi əvvəlki illərdəkindən artıq olmalıdır. Bu minvalla şah yeni il bayramında

çoxlu var-dövlət əldə edir. Nəticə etibarı ilə şah bu hədiyyələrin bir hissəsini böyük bir dünyanı—sarayı təşkil edən şəxslərin hamısına yeni il hədiyyəsi verməyə xərcləyir. Bütün bayram günləri şah böyük əyanlarla xoş rəftar edir. Böyük əyanlar da öz növbələrində öz evlərində bu cür edirlər. Çünki onlar günün qalan hissəsini öz evlərində keçirir, adamları qəbul edir, həmçinin özlərinə tabe olan adamlardan hədiyyələr qəbul edirlər. Belə ki, bu, Şərqdə dəyişməz qanundur: aşağı vəzifədə olanlar ali vəzifə sahiblərinə, kasıblar varlılara hədiyyə verirlər. Bir sözlə, bu adət əkinçidən şaha qədər davam edir.

Səh.—285. Əgər bacara bilsələr, dindarlar bayramın birinci gününü öz mənzillərində allaha ibadətə keçirirlər. Onlar səhər çağı bütün bədənlərini su ilə yuyurlar. Sonra tərtəmiz paltar geyirlər, qadınlardan nəfsini saxlayırlar, adət üzrə həmişə oxuduqları duaları oxuyurlar, günün qeyri-adiliklərini mədh edirlər. Quran və başqa dini kitabları oxuyurlar. Bütün bunlar allaha ibadət vasitəsilə yeni ilin xoşbəxtlik gətirəcəyinə onlarda inam yaradır.

Öz dövrünə görə pərəstiş edilən başqa adamlar tamamilə başqa cür hərəkət edirlər. Bayram günləri var-yoxlarını ortaya töküüb, onları saymaqla keçirirlər. Öz var-dövlətinə heyran olan adamlar bundan hədsiz zövq alır, bunu öz fikirlərində bolluq və firavanlıq ilinin yaxşı bir əlaməti kimi başa düşərək sevinirlər. Başqa bir şey də yeni il bayramının təntənəli olduğu qədər məşhur olmasına çox kömək edir. Bu, Məhəmmədin varisi Əlinin xatirəsinin yad edilməsi ilə əlaqədardır. Məhəmmədilər belə hesab edirlər ki, Məhəmməd peyğəmbər öz ordusu qarşısında yazda, gecə-gündüzün bərabərliyi günündə Əlini varisi elan etmişdir. Digər dini bayramların ay təqviminə əsasən keçirilməsinə baxmayaraq, təkcə bu bayram—Əlinin peyğəmbərin varisi elan edilməsi bayramı günəş təqvimini ilə yeni ilin birinci gününə düşür. Onların fikrincə, burada dörd əlamət vardır.

Bahar əlində tutduğu piyaləyə bənzər lələ ilə gəlir.

Bahar Nəcəfdəki şahın (bu Əlidir) qəbri üstünə şəfəq damcıları səpmək üçün gəlir.

Baharın belə bir günündə Əli peyğəmbər taxtına əyləşmişdir.

O, (Əli nəzərdə tutulur — V. A.) ilin bu gününə həsr edilmiş bayramı şöhrətli bayrama çevirmişdir.

Səh.—286. Rəhmətlik ikinci şah Abbas ölümündən bir az əvvəl əmr etmişdi ki, hər dəfə günəşin doğmasını on iki evin on ikisində də (on iki imamın qəbri nəzərdə tutulur—V. A.) musiqi alətlərinin müşayiəti ilə təntənəli surətdə bayram etsinlər. Deyilənlərə görə, farslar əvvəllər bunu ediblər. Onun vaxtsız və qəfil ölümü bu qədim təcrübənin həyata keçirilməsinə mane oldu.

25 mart (1673) o, (İrivan bəylərbəyi nəzərdə tutulur—V. A.) mənə xəbər göndərdi. Ordan-burdan çox söhbət etdikdən sonra ikilikdə qaldıq. Belə yoxsul bir zamanda mənə Səfəvilərə gətirib çıxaran məhəbbətin müqabilində hirsələndiyini söylədi. O deyirdi ki, gətirdiyim daş-qaşdan heç nə çıxmayacaq, şah belə şeyləri qətiyyənlə sevmir. Daha ikinci Abbasın zəmanəsi deyil, artıq həmin dövr keçmişdir,

hazırkı şah məndən heç bir şey almayacaq, olsa-olsa mən onları sarayda zor-bəla ilə üç min pistola sata bilərəm. Nəhayət, bunları məni ruhdan salmaq üçün demədiyini, saatımın açıq vaxtı olduğunu fikirləşib hərəkət etməyimi, *səh.*—287. gətirdiklərimi satmaq fürsətini əldən verməməyimi qeyd etdi. Əgər mən sərfəli qiymətə satmaq istəsəm, on min ekü məbləğində qaş-daş almaq fikrində olduğunu söylədi. Bəylərbəyinin bu söhbət vasitəsilə hara döyəclədiyini bildim. Bu, nə qədər xeyirxah və doğru fikir olsa da, mənim işlərimə qayğı göstərməsindən daha çox onun şəxsi marağından irəli gəlirdi. Mən ona ürəkdən təşəkkür etdim. Mənə xatırlatdığı dəyişikliyin doğru olduğu ilə razılaşdığımı bildirdim. Onları satmaq ümidimi itirmədiyimi, əlahəzrətdən doğruculluq gözlədiyimi dedim, əlahəzrət rəhmətlik atasının əmri ilə bu böyük səyahətə çıxdığımı, qaş-daş gətirdiyimi qiymətləndirəcəkdir. Lakin onun mənə göstərdiyi xeyirxahlıq və qayğıya bələd olduğum üçün yükümə xələl gətirməyəcək şəkildə qaş-daş satmaq qərarına gəldim, həm də onunla heç kəslə mürəkəb olmayan təzadə alver edə bildim.

Bəylərbəyi söhbətimizin əvvəlindən mənə çoxlu vədlər vermişdi. Məni əmin etmişdi ki, saraydakı oğlanlarının və etibarlı dostlarının himayəsində olmadığım üçün onlara xüsusi göstəriş verəcəkdir. Nəhayət, kənara qoyduğu şeyləri gətirməyi əmr etdi. Mənim sözümlərin üstündə durub-durmadığımı bilmək üçün nəsə bir şey dəyəri az olan sikkələr, zərgərlik məmulatları almaq istədiyini dedi. Bu yol qətiyyənlə xoşuma gəlmirdi. Bundan yaxşıca qazanacağına onu əmin edərək təklif etdim ki, alveri iki dəfəyə deyil, bir dəfəyə etsin. Sonra ona yalvardım ki, xırda sikkələri deyil, iri sikkələri alsın. O, nə bir dəfə alver etmək, nə də iri sikkələri almaq təklifimi qəbul etmək imkanına malik olmadığını dedi. Mənim cəsarətimi başa düşdüyü üçün, məni əmin etdi ki, onun hərəkəti səmimidir.

Səh.—288. Belə etməkdə məqsədi mənim baha satıb-satmamağımı yəqinləşdirmək istəməsidir. Müxtəlif görünüşdə olan qırx ədəd saata qiymət qoyduq. Ona daha çox şey satmaq, onun etibarını qazanmaq üçün bunları ona sərfəli qiymətə satdım. O, məni xəzinədarının yanına pul almaq üçün göndərdi. Mənə çatacaq pulları sayarkən, bəylərbəyinin özü ora gəldi. Əlində qızıl suyuna çəkilmiş, dağ büllurundan hazırlanmış böyük bir güzgü tutmuşdu. O, həmin güzgünü ona göstərdiyim şeylərdən ayırıb kənara qoydurmuşdu. Mənə dedi ki, saatın açıq vaxtına düşdüyündən, həmin güzgünü də almaq lazım gəlir. Mən onu beş yüz eküyə satdım. O, mənə həmin pulu və yerdə qalan pullarımı verdi. Dedilər ki, farslar astrologiyanın hökmünə çox maraq göstərirlər. Bütün xoşbəxt və bədbəxt hadisələrin səma cisimlərinin təsiri altında baş verdiyinə inanırlar. İki xeyirxah ulduzun görüşünü onlar xoşbəxt saat hesab edirlər.

Dünyada elə bir mövhumatçı xalq yoxdur ki, alim və bilikli adamları (lap bu dəlicəsinə olsa da) farsların edə biləcəklərini etsin. Onlar inanırlar ki, hər kəsin ulduzu vardır. Onların dediklərinə görə ilin bütün günləri xoşbəxt və ya bədbəxt günlərdən ibarətdir. Onlar danışdıqda bunu qara və ya ağ (qara gün, ağ gün mənasında—V.A.) sözləri ilə ifadə edirlər. Günün saatları haqqında da belə

deyirlər. Elə bu səbəbdən onlar cadugərlərə nə dərəcədə inanırlarsa, onların narazılığından və sehrindən bir o qədər qorxurlar; göz muncuğuna da bir elə inam bəsləyirlər. Cadugərlərin oxuduqları əfsunlar müəmmalı ifadələrdən, Məhəmmədin ilk varislərinin dediklərindən, hədislərdən və Qurandan götürülmüş parçalardan ibarətdir. Bunların *Səh.*—289 hamısı vərəqə, xüsusilə vaxta və yerə uyğun olaraq, böyük bir ehtiyatla yazılır.

Onlar bunları (əfsun və cadu yazılmış kağızlar nəzərdə tutulur—V. A.) boynundan, kəməmindən, əksər hallarda isə qollarından (dirsəklə çiyin arasında, qoltuq altında—V. A.) kiçik ipək kisələrdə və ya yarım ekü böyüklüyündə, yaxud ondan bir az böyük və ya balaca hər cür zərxcara kisələrdə gəzdirlər. Onları sapla bağlayırlar. Elə adamlar var ki, bilərzik şəkildə tikilmiş lent üzərində bu cür yeddi-səkkiz kisə gəzdirir. Elə adamlar da var ki, bu qəbildən olan mövhumi kağızları kiçik qutularda və ya kiçik futlyarlarda saxlayırlar. Futlyarlar dişqurdalayan şəkildə olub, qızıl və ya gümüşdən düzəldilir, mövhumi kağızları yaxşı qoruyub saxlayır, hətta hamamda çimərkən belə onları çıxarmağa ehtiyac qalmır. Mən elə adamlar görmüşəm ki, bütün Qurani bu cür kağızlara yazdırıb üstlərində gəzdirlər. Onlarda kağızdan gözmuncuqları (göz dəyməsin deyə yazılmış dua kağızları—V. A.) vardır. Həmçinin onlarda daş üzərində yazılmış belə dualar var. Lakin onlarda velen kağızı və ya perqament üzərində yazılmış dualar heç yoxdur. Çünki onlar ölmüş heyvanları və onların soyulmuş dərisini natəmiz hesab edirlər. Məlum olduğu kimi, perqamenti dəridən hazırlayırlar. Nəhayət, elə adamlar da var ki, onları üzüyün qaşu altında sağanağa salır və sağanağın dibində yerləşdirir. Onları göz muncuğu, yəni dua adlandırırlar ki, bu da arzu və ya xahiş deməkdir. Gözləmək lazımdır ki, bütün bədxahlıqlara qarşı və hər cür var-dövlət əldə etməyə xidmət edən dualar olsun. Bu cür mövhumatçılığın nəticəsidir ki, heyvanların boynuna, toyuq hinlərinə özü də bir düjin dua asırlar. Nəhayət, fikirlərində duanın ora çoxlu müştəri gətirəcəyini tutub köşklərə dua asdıqları kimi, cansız əşyalara da dua asırlar. Mən bu yol qeydlərinin (gündəliyin) sonunda şəraitin imkan verdiyi dərəcədə farsların mövhumatçılığının başqa cəhətlərini şərh edəcəyəm. Mən burada ancaq özünü cadugər kimi aparan və ancaq cadu yazmaqla məşğul olan xarakterlərdən danışacağam. Bir ondan («on» Fransada 120 sm-ə bərabər uzunluq ölçüsüdür. Azərbaycan dilinə «qulac» sözü kimi tərcümə edilir. Qulac 0,5 m-ə bərabər olduğundan «on» termininin «qulac» şəkildə tərcümə edilməsi qənaətbəxş deyil—V. A.) daha uzun, beş altı pus (pus—düym 23 millimetrə bərabər ölçü vahididir—V. A.) enində olan bir vərəq kağız götürürlər. Həmin kağızı ardıcıl surətdə adamların ən namuslu, ən mömin hesab etdikləri qırx şəxsın yanına aparırlar; onlardan öz istədiklərinə uyğun bir dua yazmalarını xahiş edirlər. Bunu allaha daha çox xoş gələn və təsir göstərən bir şey hesab edirlər. Hər bir dua Qurandan və hədislərdən götürülmüş bir və ya iki beytdən ibarətdir. Vərəqi dua kimi büküb və ya qatlayıb, yuxarıda dediyim kimi, üstlərinə bağlayırlar. Qırx dindar möminin duası yazılmış kağızı belə

qiymətləndirirlər ki, heç olmasa onların arasında allaha xoş gələni olacaq və onlardan birinin duası ardıcıl surətdə lazım olan şeyə öz təsirini göstərəcəkdir. Kasıb zahidlər və sədəqə toplayan dilənçilərin çoxu əllərindəki dördkunc, iki-üç pye (fut-30, 479 sm—V. A.) ölçüdə olan böyük bir kağızı qabağa uzadırlar. Bu kağızın üzərində allahdan xüsusi mərhəmət əldə etməyə kömək edən dualar vardır. Duaların altında imzanı əvəz edən və imza tərzində ora vurulmuş bir xeyli möhür vardır. Bu möhürlər o yerlərin ən namuslu və ən mömin adamlarına məxsusdur. Onlara möhür vurmağa məcbur edəndə belə bir fikri əsas tuturlar ki, bu üsul vasitəsilə üzərində dualar yazılmış kağızda həmin adamlar birləşirlər. Həmin adamlar bununla dualarda öz əksini tapan mərhəməti allahdan diləməyə səbəb olurlar. Qeyri-mümkündür ki, bu qədər yaxşı adamlar arasında allaha xoş gələni olmamış olsun *Səh.*—291 və allaha xoş gəlmə dua kağızının himayəçilik təsirinə çevrilməsin. Bu cür dilənçilər hardasa dayanmaq istəmədikdə bu kağızı dayandıqları və yaşadıkları yerin qarşısından asırlar.

(27—mart—1673—V.A.), Bəylərbəyi məni görməyə gəldiyi üçün boynuma minnət qoymuş oldu. Mən onun gəlişini yüksək qiymətləndirdim, belə ki, ona səkkiz pistol qiymətində olan bir qızıl qutu verdim. Deyildiyi kimi, böyük əyanlar görüşə gələndə hədiyyə verirlər. Mən də ölkənin adətindən çıxmaq üçün həmin qanunu hədiyyə verdim. Bəylərbəyi mənim otağında on beş dəqiqə oldu. Sonra gedib Konstantinopol gömrüxana xidmətçilərinin qarşısında dayandı. Onlar mənimlə qonşu otaqda yaşayırdılar. Nəhayət, bir türk tacirinin və bir erməni tacirinin yanına getdi. Onlar da bu karvansarada yaşayırdılar. O, kimin yanına getdisə, onlardan hədiyyə aldı. Həqiqətdə onların hədiyyələri o qədər də qiymətli deyildi. Konstantinopol gömrüxana xidmətçiləri iki dükan, türk taciri iki ekü qiymətində olan bir kisə qəhvə, erməni taciri isə ona iki dəməşq qızıl ağası verdi. Bir qayda olaraq, bəylərbəyi həftədə iki dəfə—cümə və şənbə günləri qaladan çıxıb şəhərə gəlir. Şəhərin bir neçə məhəlləsinə baş çəkir, vacib olan əmrləri verir. Onun əyalətdən yaxşı idarə olunanı yoxdur. O, mənzilin qarşısında dayananda istəyən hədiyyə verir, istəməyən yox. Elə ki, içəri daxil oldu, adətə görə hamı hədiyyə verirdi. Bəxşiş yığan adımı daşıyan zabıt verilən hədiyyələri ucuz qiymətə də olsa sayıb qeydə alır.

Səh.—292. 29 və 30 (mart, 1673—V. A.). Bəylərbəyi ilə nahar etdim, ona beş yüz pistol dəyərində xırda qaş-daş satdım. Alverimizi edib, qabaq-qarşı dayandıq. O, pullarımı saydırıb verirdi. Belə əlverişli ticarətdən o, mütləq surətdə qazanırdı. Bu cür ticarəti bu ana kimi farslarda görməmişdim. Belə ki, mən onunla daha əlverişli ticarət edirdim. Həmin gün mənzilimə qayıtdıqdan az sonra, bəylərbəyinin şahzadə xanımı yanıma adam göndərüb xəbər verdi ki, seçib ayırdığı bir çox zərgərlik məmulatları üçün qiymət kəsim. Ata qalxmağa hazırlayırdım ki, xəzinədar və Qulam şah məni görməyə gəldilər. Belə oldu ki, həmin gün qalaya gedə bilmədim. Sonrakı üç gün ərzində də qətiyyənlə ora getmək istəmədim, çünki bu günlər müqəddəs həftənin sonuncu günləri idi (axır çərşənbənin düşdüyü

həftə—V.A.). Aprelin 4-də ora getdim. Şahzadə xanımın təsərrüfat müdiri qoca bir hərəmağası idi. O, gec gəlib çıxdığım üçün xanımın bərk acıqlandığını dedi. Əgər bu ölkənin adamlarından biri onu bu qədər acıqlandırsaydı, onu ayaqlar altına saldırıb iki yüz çubuq vurdurardı. Buna gülməyim gəldi və təəccüb etdim. Hərəmağasından şahzadə xanımın vaxtaşırı belə məhkəmələr qurub-qurmadığını soruşdum. O, mənə cavab verdi ki, Şahzadə xanım dünyanın ən məğrur qadınıdır, kiçik bir səhv üstündə ciddi cəza veririr. Əgər səhv edən kişidirsə, onu hərəmağalarının yanına göndərirlər. Hərəmağaları əllərini və ayaqlarını sarıyırlar, kisəyə salırlar: sonra onu saraya xanımın qabağına gətirirlər. Şahzadə xanım necə əmr etsə, o cür cəzalandırırlar. Cəza alan şəxs kisədən çıxarılmadığı üçün, harada olduğunu görmür. Mən Səfəvilərdə saray xanımlarının (baş hərəmağa—V. A.) belə cəzalar verdiyini bilmirdim. Mən hərəmağasına yalvarırdım ki, şahzadə *Səh*.—293 xanıma gec gəlməyimin səbəbini izah edib, onun sifarişlərini yerinə yetirməyə həmişə hazır olduğumu desin. Təsərrüfat müdiri gedib-gəlincə sarayın giriş qapısında gözləməli oldum. Dörd min livr qiymətində zərgərlik məmulatları satdım. Pulumu ertəsi gün səhər aldım.

3. (3 aprel 1673—V. A.). Bəylərbəyini görməyə getdim və yola düşmək üçün mənə rüsxət (tamojenny propusk ob uplate akzisa—V. A.) verməsinə yalvardım. Artıq saraya gedib çatmağa tələsirdim. O, mənə günortadan sonra icazənaməni hazırlatdıracağını vəd etdi. Deyilən vədə ora qayıtdım. Əvvəlcə gülərək məndən soruşdu ki, görüşümə gələndə ona bağışladığım qızıl qutunun qiyməti nə qədər olar. Onun hansı fikirlə bunu soruşduğunu bilmirdim. Mən həmin qutunun on pistol dəyərində olduğunu dedim. Siz məni məcbur edəcəksiniz ki,—o dedi—yenidən qiymətli açarlar, yaylar, saat qayıqlarını hədiyyə götürüm. Onun bu təklifi məni o qədər təəccübləndirdi ki, bunu belə nüfuzlu bir əyana qətiyyənlə yaraşmayan bir hərəkət hesab etdim. Cavab verdim ki, ona xoş gələn hər şeyi edərəm. Əlavə etdim ki, məndə divar saatları üçün alətlər var. Onları şahın xidmətçiləri üçün gətirmişəm. Əgər istəsə, ona da bunlardan verərəm. O, sözümlə kəsb, məni əmin etdi ki, verdiyim hədiyyə onun ürəyincə olmuşdur. Bu əyan mexikanı bilir və sevir. Düzgün işləməyən divar saatını yaxşıca təmir edir. Nəhayət, mənim ona verdiyim bütün şeyləri gətirdi. Mən qəti əmin idim ki, o bunları qəbul edəcəkdir. Lakin o, bunları qaytaranda heyətləndim. Onda başa düşdüm ki, mən onun yalançı alverinin qurbanı olmuşam. O, öz istəyincə alver etməyə məni məcbur etmək üçün yalandan bu qədər şey-şüy almırmış. Narazılığımı *Səh*. — 294 bürüzə vermədim. Pərt olduğumu hiss etsəm də, üzümə şən bir ifadə verərək (kaş ürəyim də belə şən olaydı) ona min təşəkkür etdim. Nəhayət, ona yalvardım ki, məni oğlanlarına tapşırmaq üçün zəmanət məktubları versin. O, bunu etməyə söz verdi, iki dəfə məni özü ilə yaylağa getməyə dəvət etdi. O, ora ertəsi gün səhər getməli idi. Üzr istəyib, bacardığım qədər nəzakətlə təşəkkür etdim. Eyni zamanda məni Təbrizə qədər müşayiət etmək üçün cənab Azarini və aqreman verməsinə (namizədliyi verilən diplomatik elçinin qəbulu haqqında razılıq—V. A.)

istədim. Mən onu çox istəyirəm—deyə cavab verdi—ona tapşıracağam ki, sizin mehmandarınız və ya müşayiətçiniz olsun. Mənə etdiyi yaxşılıqlar üçün yenidən ürəkdən təşəkkür edib, sarayda olduğum müddətdə naz-nemət gördüyümü dedim. Onun mənə verdiyi bütün vədləri sadalamaq istəmədim. Bundan heç bir şey əmələ gəlməyəcəyinə əmin idim; çünki ölkənin adətinə görə, mənə bu vədləri yerinə yetirəcəyi üçün deyil, öz istəyinə asanlıqla əməl etməyə məni məcbur etmək üçün vermişdi.

5. (5 aprel, 1673—V.A.). Bəylərbəyi düşərgəyə getdi. Düşərgəni şəhərdən bir lyö kənarda, yolboyu gül-çiçəklə örtülü böyük və gözəl bir çəmənlikdə qurdurmuşdular. Yerevanın dövrəsindən axıb keçən iki çay orada burula-burula sakitcə axıb gedir, kiçik-kiçik adalar yaradır. Bəylərbəyinin, onun şahzadə xanımının (baş hərəminin—V. A.), onu müşayiət edən hörmətli adamların məhəlləsi — çadırı (V. A.) ayrı-ayrılıqda olub, hərəsi bir ada üzərində yerləşir.

Səh.—295. Onlar bir-biri ilə kiçik üzən körpülər vasitəsilə əlaqələndirilir. Bəylərbəyinin çadırları cazibədar olur. Bu çadırlar kiçik olsalar da, onlarda sarayda olan bütün rahatlıqlar, hətta hamam və buğxanaya qədər hər şey olur. Onun evi (məyyəti—V.A.) qadınlar və hərəmağaları hesaba daxil edilmədən beş yüz nəfərdən çox idi. Bu krallıqda (burada bəylərbəyilikdə—V.A.) böyüklərin belə bir adəti var ki, yazı yaylaqda keçirməyə gedirlər. Onlar ov etməklə, balıq tutmaqla, piyada və atla gəzməklə vaxtlarını şən keçirirlər. Onlar orada təmiz hava qəbul edir, sərinliyi lap çox sevirilər. Onların istirahəti orada keçir. Şəhərdə görüləsi bir iş olmayanda, onlar yaylağa köçməyə məcbur olub, qonşu dağların cazibədar yerlərində yay uzununu istirahət edirlər. Bunu yaylaq, yəni «kənd ekskursiyası» adlandırırlar.

6. (6 aprel, 1673—V. A.). Şahzadənin təsərrüfat müdiri məni nahara dəvət etdi. Qalanın komendantı (Qalabəyi) də ziyafətdə idi. O, əslən dağıstanlıdır. Dağıstan başdan-başa dağlardan ibarət olan Xəzər dənizinin şimal-şərqində yerləşən, Moskoviya ilə hüdüdlənən bir ölkədir. Ondan ölkənin yaşayış tərzini və adətləri haqqında çoxlu maraqlı şeylər eşidib feyziyab oldum. Səfəvi şahı orada ali hakim kimi tanınır, lakin orada mütləq hakim kimi tanınmır. Bu ölkədə yaşayan xalqlar həmişə onun əmrinə tabe olurlar. Onların itaətsizliklərinin sayını (şaha qarşı çıxışlarını—V.A.) azaldırlar, çünki bunların kökünü kəsmək çətindir. Bunun səbəbi onların tərsliyi və dağlarının ucalığıdır. Onlar Şərqin tərs, kobud və ən barbar adamlarıdır. Belə hesab edirəm ki, onlar partların qalıqlarıdır. Axşam bu əyan *Səh.*—296. mənə bir qab meyvə, çaxır və bir qoyun göndərdi.

7. (7 aprel, 1673—V. A.). Xəzinədar mənə bir qab hədiyyə göndərdi. Bu hədiyyə dünən mənə qalabəyinin göndərdiyi hədiyyə kimi bir qab meyvədən ibarət idi. Mənə göstərdikləri havadarlığın əvəzini kiçik hədiyyələrlə çıxdım. Onlar mənə Yerevanda da qulluq göstərdilər. Səfəvilərdə məcburi surətdə ödənilən və məmurlar vasitəsilə əyalət xəzinəsinə daxil edilən xərcləri məndən tələb etməyə cəsarət etmədilər. Çünki bəylərbəyi məndən hər hansı bir şey tələb etməyi onlara

qadağan etmişdi. Onlar ona görə belə hərəkət edirdilər ki, xərcin bir hissəsini öz xoşumla onlara verim. Bu ölkənin adətlərinə yaxşı bələd olduğumu bildikləridən mənə hər cür nəvaziş göstərdilər, halbuki, qətiyyənlə xariciyə əliaçıqlıq edərək belə mehribanlıq göstərmirlər. Günortadan sonra bəylərbəyindən akzisin ödənməsi haqqında gömrük buraxılışı kağızı almaq üçün düşərgədə oldum. Mənə qarşı min cür nəzakət göstərdi, ayrılarkən deyildiyi kimi şahın istəkliləri olan hər iki böyük oğlu üçün iki zəmanət məktubu verdi. Demək olar ki, məktubların hər ikisi eyni məzmununda idi. Böyük oğlu üçün olan məktubun tərcüməsi belədir.

A L L A H

Əlahəzrət şahın istəklisi və əzizi, mənim çox şöhrətli və çox xoşbəxt oğlum Nəsr Əli bəyin uca və qüdrətli hökmdar olmasını, sağlamlığını və həyatının qorunmasını bütün xeyirxahlıqların mütləq yaradıcısından arzu edirəm.

Sizin xoşbəxt ucalığınız üçün təmiz arzularla göyə əl açıyıq. Sizə belə bir məktub yazmağımızın səbəbi bir neçə müddət bundan

Səh.—297 əqdəm bu şəhərə gəlmiş, indi isə Aləmpənah yerin-göyün pənahı (sözü ilə ifadə olunub—V. A.) saraya Dilicanla (dördtəkərli minik arabası—V. A.) burdan yola düşən senyor Şardənin işlərinə qayğı göstərməyimizdir. Onun niyyətlərindən və ali saraya etmək istədiyi müti arzulardan mütləq xəbərdar olmalısınız və onları aydın başa düşüb, onun arzu və istəklərinin qayğıkeşliklə yerinə yetirilməsinə çalışacaqsınız. Bizim məktubumuzun məzmunu ilə və bu görkəmli dostun zəmanətində göstəriləndiyi kimi qarşılanacağı və necə danışıqlar aparılacağı barədə xüsusi məlumat verməyinizi xahiş edirik. Biz həm də onun hal-əhvalı barədə xəbər verməyinizi də arzu edirik. Onun bizim şahımız tərəfindən qəbul edilmək və mərhəmətə layiq görülmək şərəfinə nail olması üçün bütün varlığımızla Allaha dua edirik. Şaha bütün təbəələrinin müti olmasını və onun onların üzərində parlaq qələbələr qazanmağa nail olmasını arzu edirəm. Əbədi Allah sizə uzun ömür versin.

Səh.—298. Sonra bəylərbəyliyin digər baş əyanlarından akzisin ödənilməsi haqqında gömrük buraxılışı kağızı aldım. Buraxılış kağızı aldığım əyanlardan biri də zərbxananın böyüyü idi. Bu əyanın adı Məhəmməd Şəfi idi. O, mənə İsfahana Ərdəbil yolu ilə getməyə razı saldı; o şəhərdə nəşə bir şey sata biləcəyimə mənə əmin etdi. Mən ona o şəhərdə alver edəcəyimi vəd etdim. Ondan öz yaxın qohumu olan Ərdəbil hakiminə zəmanət kağızı aldım. Onun məzmunu belədir:

A L L A H

Çox uca və çox nəcib əyan, şöhrətli əlahəzrət, İlahi adlandırılmağa layiq, hakimlərin, canişinlərin və xoşbəxt adamların və yaxşısı, mərhəmət, şərəf və nəzakət mənbəyi, təmizlik nümunəsi, nəciblik və xeyirxahlıq rəmzi, təmiz, həqiqi və sadıq hakim, qohumlarının və yaxın dostlarının müdafiəçisi.

Mənim hamıdan artıq əyanlarım və sahibim sizin canınızı qorumaq və ömrünüzü uzatmaq üçün Allaha dua edirəm.

Bundan sonra (məktubun əvvəlki hissəsi fərqləndirici şriftlə yazılmışdır—V. A.) sizə hörmətimi izhar edir, and içib sizə sədaqətli olduğumu bildirirəm. Əlahəzrət, sizə məsləhət bilirəm ki, senyor Şardən Avropa tacirlərinin gülüdür, günəş kimi parlaq və təmiz bir ruhdur.

Səh.—299. Qəzvin şəhərindən keçərək aləmpənah gözəl saraya getmək niyyəti vardır. Mən həqiqi dostunuz olduğum üçün sizə qulluq göstərmək niyyəti ilə müqəddəs Ərdəbil şəhərindən keçib getməyə onu razı saldım. O, özünün qiymətli mallarını sizin çox nəcib şəxsiyyətiniz qarşısında nümayiş etdirəcəkdir. Əminəm ki, o mallar sizin xoşunuza gələcək və onları qəbul edəcəksiniz. Bu nəcib xariciyə yaxşı qayğı göstərmək üçün adamlarınıza göstəriş verəcəyinizə əminəm. Allahın köməyi ilə gələn Zilhiccədə Tiflisə yola düşməyə hazırlaşırım. Əgər bu ölkədə mən siz əlahəzrətə xidmət göstərə bilərəmsə, həmin xidmətin nədən ibarət olduğunu bilmək məni son dərəcə şərəfləndirər. Siz əlahəzrətə yalvarıb onu inandırırım ki, onun hal-əhvalı barədə xəbər vermək mənə böyük bir hədiyyə verməyə bərabərdir. Allah mərhəmət göstərüb sizin parlaq şəxsiyyətinizi qiymət gününə qədər hifz etsin.

Mən ən yüksək və ən nəcib əyanların—Jonbəy (Canı bəy), Yəhya bəy və Məhəmməd bəyin həqiqi dostuyam; onların sağlığı mənim rahatlığıma səbəb olur.

Möhür şerdən ibarət olub, bu məzmunə malik idi: «Mən, Məhəmməd Şəfi öz taleyimi allaha bağlamışam, çünki məni o yaratmışdır».

Məktubun yuxarisında, bir küncdə kiçik hərflərlə yazılmışdı: «Allah, dostumun canını sağ eləsin».

Bu, şərqilərin rəsmi məktublarındakı nəzakətdən müqayisəedilməz dərəcədə fərqlənən bir səmimiyyətdir. Rəsmi məktubları da bizə salam-dua şəklində yazırlar. Nəzakətin birinci dərəcəsini məktubun hansı kağıza yazılması ilə müəyyən edirlər. Onlarda yeddi-səkkiz cür kağız olur: ümumiyyətlə, ağ, sarı, yaşıl, qırmızı və hər rəngdən; başdan-ayağa qızıl və gü

Səh.—300 müş suyuna çəkilmiş vərəqlər olur. Ən hörmətli kağız üzərinə qızıl suyu çəkilmiş gül işlənən ağ kağızdır. İkinci nəzakət (burada: münasibət, nəzakətin təyin edilməsinin ikinci yolu—V. A.) şəxsin adının və ya onun titullarının rəngli və ya qızılı hərflərlə yazılması ilə müəyyən edilir. Nəzakəti təyin etmək üçün üçüncü yol yarım vərəq böyüklüyündə boş yer buraxmaq və vərəqin ücdə iki hissəsinə aid olan yerdən yazmağa başlamaqdan ibarətdir. Dördüncüsü,

imzanı əvəz edən möhürün vurulma tərzindən asılıdır: hörmətinin böyüklüyünü ifadə etmək üçün möhür məktubun arxasına aşağı küncünə, özü də küncün qurtaracağına o şəkildə vururlar ki, kağız üzərinə möhürün ancaq bir hissəsi düşür, bir hissəsi isə düşmür. Bu o deməkdir;—Mən sizin qarşınızda görünməyə layiq deyiləm. Hörmət əlaməti olaraq, sizin qarşınızda ancaq yarı görünməyə cəsarət edirəm. Adətən, məktublarda möhür vurmaq üçün üç yer vardır. Belə ki, bir-birinə bərabər adamlar məktub yazarkən bizdə—Qərbdə, (Fransada—V. A.) aşağı küncdə sağ tərəfdən, Şərqdə isə aşağı küncdə sol tərəfdən möhür vururlar. Əgər məktub yuxarıdan aşağıya, yəni hökmdardan ona tabe olana və ya sahibdən (ağadan—V.A.) xidmətçisinədirsə möhür yuxarıdan vurulur. Əksinə, məktub aşağıdan yuxarıdırsa, dediyim kimi, arxa tərəfdən yarımçıq möhür vururlar. Məktublarda gözlənilən axırıncı nəzakət üsulu ondan ibarətdir ki, zərf ən yüksək hörmət əlaməti olaraq, naxış tökülmüş torbaya qoyulur, ipək və qızıl sapla bağlanır, hətta sapların uclarında kiçik qotazlar olur, oradaki ispan mumu üzərinə möhür vurulur.

Səh.—301. Farslar rəsmi məktublarında üç mövhumi şeyə əməl edirlər. Özləri də nə buna haqq qazandıra, nə də yaxşı bir əməl kimi təqdim edə bilirlər. Birincisi, həmişə nəticədə, kağız dördkünc kvadrat formada deyil, beşkünc olur. Onlar deyirlər ki, vərəq dördkünc olanda bütün ölçüləri bərabər olur. Vərəqlərin küncünü bu cür kəsib, qeyri-bərabər ölçüyə salmaqda məqsədləri yaratdıqları bütün şeylərin, bütün hərəkətlərinin, hələ tamamlanmadığına, qüsurlu olduğuna, nəticə etibarlı ilə kiçicik olduğuna işarədir. İkincisi, kağız zərfin içərisinə qoyduqları məktublarnın üzərindəki möhürün yanında üç dəfə «Kratim» sözünü yazırlar. Bu sözün də heç bir mənası yoxdur. Bəzilərinin buna haqq qazandırmaq istəməməsindən daha gülcnc və ağlasığmaz bir şey yoxdur. Deyirlər ki, «Kratim» yeddi yuxuculun itinin adıdır. Buna aid onlarda ağlasığmaz əfsanələr vardır. Şərq xristianları və başqaları bu əfsanələri onlardan götürmüşdür. Guya bu it rəsmi məktublara sədrlik edir. Onlar nağıl edirlər ki, bu it yeddi yuxuculun mağarasında idi, üç əsr idi ki, onlar orada yuxulayırlar, it də onların keşiyini çəkirdi. Allah bu yeddi yuxuculu qaldırıb cənnətə aparanda it onlardan birinin paltarından yapışdı. O da bu yolla səməyə qaldırıldı. Allah onu göydə görüb dedi: Kratim, sən hansı vasitə ilə cənnətə düşdün? Mən səni bura gətirməmişəm, burdan da qovmaq istəmirəm. Daha sənin sahiblərin olmadığından, sən burada yiyəsiz qalmayasan deyər rəsmi məktublarn üzərində nəzarət edəcəksən və yatarkən xəbər aparıb-götirənlərin çamadanlarını oğurlamasınlar deyər onlara keşik çəkəcəksən». Üçüncüsü, *Səh.*—302 farsların bu sahədəki mövhumi hərəkəti ondan ibarətdir ki, heç vaxt məktubu ələ vermirlər. İstər özlərindən yüksək, istərsə də özlərinə bərabər adamlara məktubu onların gözü qarşısında dizlərinin üstünə qoymaqla təqdim edirlər. Məktubu gətirənə, çapara və ya özlərindən yüksək şəxslərə məktub verərkən uzaqdan atırlar. Bu da onların dəyişməz və adi adətlərindən biridir. Hər şeyə inanan sadə adamlar buna haqq qazandıra bilmirlər. Bu adət haqqında da başqa adətlər haqqında dediklərini deyirlər: «Qaydadır» — yəni adətdir.

Mən düşərgədə olarkən şahın qasidi gəlib çıxdı. O, patriarxın işi ilə əlaqədar olaraq, əlahəzrətin «cavabını gətirmişdi. Bəylərbəyidən öyrəndim ki, nazirlərin məsləhəti ilə Eçmədzinin xəzinəsinin bütün ornamentləri, hücrələrindəki vaddövləti ilə bərabər satsınlar, əldə olunan pulla patriarxın borclarını ödəsinlər, bu məsləhətə ermənilər təqdim etdikləri şeylərlə onun borcunu ödəyə bilmədikləri üçün gəlmişdilər. Əgər Eçmədzinin xəzinəsini və bəzəklərini götürsəydilər, Səfəvilərdə hamını cəzb edən və Şərq xristianlarının köməyi və dindarlığı nəticəsində hər il böyük bir məbləğ hasil edən bir yeri viranə qoymuş olardılar. Buna görə də şah Ermənistandakı bütün xristian şəhərlərində Konstantinopol gömrükxana xidmətçilərinə verilməsi lazımı ödəməclərin (həmin borcu ödəmək üçün bu, lazım idi) ləğv edildiyini elan etmişdi. Patriarx bu xəbərdən çox sevindi. Xəbər gətirənə hədiyyə verdi. Lakin bu *Səh.*—303 hadisə şəhərin bütün namuslu adamlarının nifrətinə səbəb oldu. Bunlar nifrətlə başa düşürdülər ki, bu prelat (katolik kilsəsində yüksək ruhani vəzifəsi—V. A.) yaxşı düşünülməmiş şöhərəpərəstliyindən irəli gələn xərcələri ödəmək üçün minlərlə kasib xristianlara qarşı çılğın bir hissiyatsızlıqla hərəkət etmişdir.

8. (8 aprel, 1673 V-A.). Gün çıxandan bir saat əvvəl İrivandan yola düşdüm, təpələrdən və vadilərdən keçib dörd lyö qət etdim. Keçib getdiyim ölkə şəhərciklərlə dolu idi. Çox böyük və çox gözəl bir şəhərdə yerləşdim. Onun adı Dvin idi.

9. (9 aprel, 1673. V. A.). Çox düzən və barlı-bəhərli bir ölkə ilə beş lyö getdik. O, dağlarla əhatə olunmuşdu. Sağdakı dağları Nuh dağı adlandırırlar. Biz Qaynar adlı kiçik bir şəhərdə mənzil saldıq.

10. (10 aprel, 1673 V.A.). Biz həmin yolla gedib səkkiz lyö qət etdik. Yolun yarısında, sol tərəfdə Sədərək adlı böyük şəhərciyin yanından ötüb keçdik. Mahalın sultanı da bu şəhərcikdə yaşayır. Həmin gecə çox acınacaqlı bir mənzildə gecələməli olduq. Bu, Noraşen adlı bir şəhərin yaxınlığındakı viran qalmış karvansara idi.

11. (11 aprel, 1673). Həmin yolla, həmçinin gözəl, lakin düzənliyi az, daş və təpələrlə örtülü bir ölkə ilə dörd lyö getdik. Bütün qonşu torpaqları suvaran Arpasu adlanan çaydan keçdik. O, bu hissədə paytaxtı İrivan olan bəylərbəyiliyini İrivanın digər hissəsindən ayırır. Bu hissənin paytaxtı Naxçıvandır.

12. (12 aprel, 1673). Beş lyö qət edib, bol bəhrəli və çox *Səh.*—304 hamar düzənlikdən keçib Naxçıvana gəlib çatdıq.

Naxçıvan səksən faiz dağılmış böyük bir şəhərdir: yaxud böyük və qeyri-adi viranə topasıdır. Bu şəhər yavaş-yavaş məskunlaşır və bərpa olunur. Şəhərin mərkəzi hal-hazırda yenidən qurulmuş və məskunlaşmışdır. Orda böyük bazarlar deyilən hər iki tərəfi hər cür mal və yeyinti məhsulları satılan dükanlarla dolu qalereyalardan və ya örtülü küçələrdən ibarətdir. Naxçıvanda beş karvansara, hamamlar, bazar meydanları, tütүн və qəhvə verən iri mehmanxanalar və təxminən iki min ev vardır. Fars tarixçiləri əvvəllər orada qırx min ev olduğunu təsdiq

edirlər. Onlar həmçinin ərəblər bu ölkəni fəth etməmişdən əvvəl burda Fars şahı Bəhram Çubin tərəfindən beş şəhər salındığını deyirlər. Şəhərə kənardan baxdıqda, onları qorumağa gücü çatmadığını hiss edən I Şah Abbas tərəfindən keçən əsrin sonunda dağıdılan çoxlu istehkamlar (qalaça) və böyük bir qalanın viranələri görünür. O, Naxçıvanı türklərin əlindən aldıqdan sonra qala və istehkamları sökdürmüş, xaraba qoymuş, əhalisini köçürmüşdü. Türklərin möhkəmlənməsinə və ərzaq tapa bilməsinə mane olmaq üçün hər yerdə bu üsuldən istifadə edirdi. Həqiqətən, bu şəhər hazırkı vəziyyətinə görə ürək ağrısından bir obyektidir.

İndicə deyildiyi kimi, fars tarixçiləri inandırırırlar ki, bu şəhər İrivanın (görünür Şardəni bəylərbəyliyin inzibati ərazi bölgüsü çəşdirmişdir — V. A.) ən böyük və ən gözəl şəhərlərindən biri olmuşdur. Məşhur üç kilsə Monastrında qorunub saxlanan tarixdə (? həmin tarix müəllifi haqqında məlumat verilmir—V. A.) xəbər verir ki, bu şəhər qədim yunan tarixçilərinin Artaqzat adlandırdıqları Ardasşad şəhəridir.

Səh—305. Bəzi erməni müəllifləri tufandan sonra Nuhun orda məskən salıb, onu tikməyə başlamasını deməklə, Naxçıvanı daha da qədimlərə çəkirlər. Bu şəhərin adının etimologiyasını həmin mənşəyə bağlayırlar. Belə ki, onların deməsinə görə Naxçıvan qədim erməni dilində ilk yaşayış və ya ilk sığınacaq deməkdir.

Ptolomey bu yerdə bir şəhərin adını çəkir, onu Naqzuan adlandırır ki, bu da Naxçıvan ola bilərdi. Belə hesab edirəm ki, məşhur Artaqzat və ya Artaqzazat (mənəbdə səhvən belə yazılsa da, müəllifin demək istədiyi göz qabağındadır— V. A.) Araz çayının lap yaxınlığında olmuşdur. Çünki Tasit Araz çayının şəhərin yaxınlığından axdığını yazır. Biz görəcəyik ki, Araz Naxçıvandan yeddi lyö kənardan axır. Üfünə görə qütb hündürlüyü fars üstürləbləri üzərində 38 dər. 40 san. uzunluq dairəsi isə 81 dər. 34 san. qeyd edilmişdir. Naxçıvan, yuxarıda deyildiyi kimi, Ermənistanın (İrivan bəylərbəyliyin—V. A.) bir hissəsinin paytaxtı olduğu üçün orada bəylərbəyinin yerinə xan olur.

Naxçıvandan beş lyö Şimalda Abrener adlı böyük bir şəhərcik vardır. Bu, barlı çöl deməkdir. Bu şəhərin və bir-birinin yaxınlığında yerləşən daha başqa yeddi şəhərin əhalisi Roma katoliklərindən ibarətdir. Onların yepiskopu və məhəllə keşişi Dominikçilər idilər. Onlar erməni dininə qulluq edirlər (burada: dini ayinlər icra edirlər—V. A.).

Dom Bartelemı adlı baloniyalı italyan dominikçi (1215-ci ildə katolik Dominik bیدətçilərə qarşı mübarizə məqsədilə belə bir dini orden yaratmış, onlar XIII əsrdən missionerlik fəaliyyətinə başlamışlar: Bax, ASE III c., səh. 504—V.A.) papanın məsləhəti ilə 350 il əvvəl bu yeri qaydaya salmışdır (burada missionerlik fəaliyyətinə başlamışdır—V. A.). Bu yerin ətrafında olan daha iyirmi başqa şəhərciyi bu qayda ilə erməni patriarxlığından və ilk dinlərindən döndərmişlər. Bu işdə Roma inadla onlara kömək etmişdir. Onlar günbəgün azalırlar, çünki *Səh.*— 306 erməni patriarxı və Naxçıvan hakimləri onları təqib edirlər. Bu yazıqlar

hakimiyyət və təcəbilkədən uzaqlaşmağı qərara aldıkları üçün hakimlərin (erməni patriarxı və Naxçıvan hakimləri—V. A.) hiddət və qəzəbinə düşər olmuşlar. Bununla əlaqədar olaraq, 1664-cü ildə bir Dominikçi italyan papanın səfiri kimi Səfəvi imperiyasına gəlmişdir. O, şahın adına məktublar və özü ilə Avropadan vacib adamlar gətirmişdi. O, əlahəzrətə hədiyyələr verir və həqiqətən hər il şah xəzinəsinə vergi vermək şərti ilə həmin Roma katolik səhərciklərini əldə edir. Onların il ərzində nə miqdarda vergi verəcəkləri Midiyanın baş vergi yığanı və iqtisadçısının siyahılarının aşağısında öz əksini tapmışdır. Bunu əsas götürərək, bu intendentə, Naxçıvan hakimlərinə və şahın digər adamlarının hamısına onların öz yurisdiksiyasında (mühakimə hüququ—V. A.) tam müstəqil olduqlarını tanımaq, onların ərazisində heç bir şey tikməmək əmr edilmişdi. Bu qayda həmin səhərlərə az xeyir verdiyi halda, nəticə etibarilə çox ziyan vurmuşdur; bir gün onların xarabə qalmasına səbəb olacaqdır. Onların hərəkətindən və Abbasa (II Şah Abbasa—V. A.) şikayət etmələrindən incimış, Naxçıvan regentləri bu xeyirxah şah öləndən sonra onları min cür yolla alçaldır, onlardan şah xəzinəsinə verdiklərindən üç-dörd qat artıq pul alırlar. Regentlər canişinliyin (burada Naxçıvan xanlığı—V. A.) yanında böyük nüfuzla malik idilər və alçaqlıq edirdilər. Canişinlik və yumşaqlıq göstərirdi. Buna görə də onlar (katolik missionerləri—V. A.) haqq qazana bilmədilər. Midiya intendentini daha pis hərəkət edib, saraya bu əyalətin qeyd kitabçasından saxta çıxarışlar göndərdilər. Həmin saxta çıxarışlardan belə mə *Səh.*—307 lum oldu ki, bu səhərciklər (katolik missionerlərinin yaşadıkları səhərciklər—V. A.) ildə on səkkiz min livr ödəməlidirlər. Bu da onların qanunla ödəməli olduqları verginin düz iki qatına bərabərdir. Hər dəfə onlar xəzinəyə doqquz min livr miqdarında vergi verirlər. Onlara verilən qəbzədə ödəməli olduqlarından az vergi verdikləri qeyd olunur. Bununla da, onları təhqir etmək onlar haqqında iftira yaymaq və istədikləri vaxt onları var-yoxdan çıxarmaq üçün özlərinə yol açmış olurlar. Naxçıvana gəlib çatanda Naxçıvan hakimi səhərdə deyildi. Onun yerinə oğlu oturmuşdu və o, mənim gəlişimdən tezliklə xəbər tutdu. Məni nahara dəvət etmək üçün yanıma adam göndərdi. Daş-qaş və saat göstərməyimi xahiş etdi. Onun mənimlə etdiyi hərəkətdən qətiyyənlə razı qalmadım. Belə ki, xeyli nəvaziş göstərdikdən və nahar verdikdən sonra məni məmurları ilə tək qoydu. Onlar bəzi yollarla mənə təzyiq göstərdilər ki, İrəvanda 60 pistola satmaqdan imtina etdiyim pulları onlara əlli pistola satım. Əgər məndə şah tərəfindən verilən patent (ticarətlə məşğul olmaq üçün şəhadətnamə—V. A) və pasport olmasaydı mənimlə daha pis rəftar edərdilər. Var-dövləti məlum xaricilər üçün dərilərinin soyulduğu yer bu cür yerlərdir. Elə hey keçid üçün haqq vermək lazım gəlir.

13. (13 aprel, 1673 V. A.). Naxçıvandan yola düşüb, yeddi lyö getdik. Birinci lyədə lap böyük bir körpüdə keçdik. Bu ölkənin camaatı həmin körpünün altından axan çaya Naxçıvançay deyirlər. Keçib getdiyimiz ölkə quru barsız-bəhərsiz daşlı təpələrdən ibarətdir. Araz çayının kənarında gecələdik. Şərqlilər onu

Səh.—308 Aras və Ares adlandırılır. Əski Culfaya və ya qədim Culfaya getmək üçün Arazı keçirlər. Bəzi müəlliflər qədim müəlliflərin Ariamen adlandırdıqları şəhərin viran qalmış əski Culfa olduğu qənaətinə gəlirlər. Ona görə bunu qədim Culfa adlandırılır ki, İsfahanla üzbəüz tikilmiş başqa bir Culfadan fərqləndirsinlər. Bu şəhəri qədim adlandırmaqda tamamilə haqlıdılar, çünki o, başdan-başa dağıdılmış və viran edilmişdir. Təkcə böyüklüyü hiss olunur. Bundan başqa heç nə təsəvvür olunmur. Bu şəhər çay boyunca, sahil uzununu salınmışdır: dağ döşündə yerləşir. Çətin və bərk küçələr saysız-hesabsız istehkamlar vasitəsilə qorunur. Ermənilərin deməsinə görə, bu şəhərdə dörd min ev olmuşdur. İndi xarabalıqlara əsasən demək olar ki, bunun yarısına qədər (iki min ev—V.A.) ola bilərdi. Hələ bunların da əksəriyyəti daxmalardan, dağda qazılmış və adamların yaşamasından daha çox, sürü üçün yararlı olan mağaralardan ibarətdir. İnanmıram ki, dünyada Qədim Culfa kimi daha çox barsız-bəhərsiz və idbar bir yer olmuş olsun. Həqiqətdə onun qonşuluğunda daha xoşbəxt və daha barlı-bəhərli yerlər var. Burası da doğrudur ki, daha quru, daha daşlı bir yerdə yerləşən şəhəri heç görməmək olurmu? Uzun bir amfiteatra bənzədiyindən görünüşü yaxşı idi. Hazırda ancaq təxminən hamısı ermənilərdən ibarət olan otuz ailə vardır.

Culfanı xaraba qoyan I Abbas olmuşdur və onun bütün məharəti Culfanı möhkəmləndirməyə sərf edilmişdir. Türk ordusunu ərzaqdan məhrum etmək məqsədilə, eyni sərhəd xəttində yerləşən Ermənistanın digər yerlərini və Naxçıvanı xarabazara çevirmişdir. Culfanı da bu məqsədlə xaraba *Səh.*—309 qoymuşdur. Bu incə siyasətçi və bu böyük kapitan öz qüvvələrinin düşmən qüvvələrinə bərabər olmadığını görərək, hər il farsların gəlməsinə, orda istilaçılıq etməsinə mane olmaq, onları müvəqqəti də olsa dayandırmaq üçün vasitələr fikirləşərək, Ərzurum və Təbriz arasındakı yerlərin İrivan və Naxçıvan xətti boyunca səhraya çevirməyi qərara aldı. Adətən türklər bu xətdən keçib gəlir, orda öz ordularını doyuzdurmaq üçün kifayət qədər ərzaq tapır və möhkəmlənirdilər. Belə ki, o, (I Abbas—V. A.) oradan adamları və taxılı daşıtmış, bütün kəndlərə və bütün ağaclara od vurdurmuşdur; hətta bir çox su paylaşıran kalonkaları zəhərləmişdi. Bu barədə tarix kitablarında yazmışlar. Kimlər ki, onları oxuyublar, bunun ona tamamilə müvəffəqiyyət gətirdiyini bilirlər.

Yaşadığımız yerə qayıtmaq üçün Araz məşhur çaydır və İrivanı Midiyadan ayırır. Başqalarının təsdiq etdiyi kimi, o öz mənbəyini Nuhun gəmisini dayandığı dağdan alır. Ola bilsin ki, onun adı məşhur Ararat dağının adından götürülmüşdür. O, burdan axıb Xəzər dənizinə tökülür. Bu, böyük və çox iti axan, sürətli çaydır. Öz axını boyunca saysız-hesabsız adsız kiçik çayların və çoxlu sel sularının hesabına şişir. Culfanın yuxarı hissəsində və müxtəlif yerlərdə dəfələrlə bu çay üzərindən körpü salmışlar, lakin bütövlükdə gəmilərə bənzəyən bəzi bəndlər və ağac tirlər çayın təzyiqinə davam gətirməmişdir. Havalar yumşalanda, yazbaşı qonşu dağlardan əriyib axan qar sularından şişir, qəzəbli olur, bəndləri və başqa qurğuları ağzına alıb aparır. Həqiqətdə isə, suların səsi *Səh.*—310 və axınının sürəti

ilə adamları heyrətə gətirir. Biz onu (Araz çayını—V. A.) bir dəfəyə otuz adam və iyirmi at götürən böyük bir gəmidə keçdik. Mən ancaq özümlə adamlarımı və yükümü keçirdim. Onu dörd adam idarə edirdi. Onlar yavaş-yavaş sahil boyunca üç yüz addım yuxarı qalxdılar. Suyun axarında çəşaraq barkı (böyük yelkənli gəmi—V.A.) tərək edərək, onu o biri sahilə çəkib, yana dartmaq üçün uzun və güclü üfüqi sükandan istifadə etdilər. Bir göz qırpmında sel onu (gəmini—V.A.) ifadə edilə bilməyən bir coşğunluqla beş yüz addım axıtdı. Qayıqçılar Arazdan belə keçirlər. Onlar çayı keçib qayıtmağa iki saatdan çox vaxt sərf etdilər. Çünki onu keçmək üçün çox səy göstərmək lazım gəlir. Qışda suyun səviyyəsi aşağı düşəndə çaydan dəvə ilə də keçmək olur. Bərə Culfadan yarım lyö kənarında, çayın yatağının ən geniş olduğu və daha sakit axdığı bir yerdədir.

Deyirlər ki, Araz Ermənistanı Midiyadan ayırır. Əvvəllər Asiyada imperiya sayılan bu krallıq (Midiya—V.A.) hazırda Səfəvi dövlətinin bir hissəsinə çevrilmişdir. Farslar onu Azərbaycan və ya Azürpekan adlandırırlar. Bu əyalət Səfəvi imperiyasının ən böyük əyalətlərindən biridir. Şərqdən Xəzər dənizi və Hirkanla, cənubdan Part əyaləti ilə, qərb tərəfdən yuxarı İrivanla və Araz çayı ilə, şimalda isə Dağıstanla həmsərhəddir. Deyildiyi kimi, Dağıstan dağlıq ölkə olub Moskva kazakları ilə həmsərhəddir. Torus (Tavr ?—V.A.) dağlarının bir hissəsini *Səh—311* əhatə edir. Bu əyalət qədim müəlliflərin Azarka adlandırdıqları Şərqi Midiyadan və həmçinin Atropati və ya Atropaten adlanan qərbi, yaxud kiçik Midiyadan ibarətdir. Assuriya yuxarı İrivanın bir hissəsidir. Farslar deyirlər ki, bu əyalət Azərbaycan, yəni «od yeri» və ya «od ölkəsi» adlanmışdır. Çünki ən məşhur od məbədi burada tikilmişdir. Onda atəşpərəstlərin allah hesab etdikləri od saxlanırdı, bu dinin baş kahini orda yaşayırdı. Atəşpərəstlərin qalıqları olan Qebrlər bu yerin Şamaxıdan ikigünlük məsafədə olduğunu göstərir. Onlar qaçılmaz bir həqiqət kimi, əmin edirlər ki, hələ də müqəddəs od ordadır, yerin altından çıxan məkin oduna bənzəyir. Oda sitayiş üçün gedənlər onu alov şəklində görürlər. Onlar bu oda tamam zarafata bənzəyən daha bir xüsusiyyət də əlavə edirlər: orda yeri qazıb üstünə qazan qoymağı bacarsalar, bu od onu qaynadır, içində olanları bişirir.

Azərbaycan adına yenidən qayıtmalı olsaq deməliyə ki, etimologiyası düzgündür. Belə ki, «az» ziyəlik halın artıqlıdır. «Ər» və ya «ur» qədim fars dilində, qədim Şərq idiomlarının əksəriyyətində olduğu kimi «od» deməkdir və pekan «yer» və ya «ölkə» mənasını verir. Təkcə bunu bilirəm ki, bəzi adamlar onu «Asurpekan» şəklində tələffüz edir və yazırlar. Bu da «Assur ölkəsi» deməkdir. Belə deyirlər ki, bu böyük əyalət Assuriyanı tərkibinə daxil etdiyindən (bütün müəlliflərin fikri belədir) Assur sözünü özünə ad götürmüş və belə adlanmışdır. Mənim fikrimcə də, bu, elə həmin şeydir. Mən belə hesab edirəm ki, «Assur» sözü «as», «ur» sözündən əmələ gəlmişdir. «Od» mənasındadır. Muaz bütpərəst şahzadə olan, oda sitayiş *Səh.—312* işə salan və Sama çatan hissəni və onun ata mülkü Xaldeyanı fəth edən Nəmrüddan danışarkən deyir ki, bu patriarxın (qəbilə başçısı—V. A.) oğlanları oddan geri çəkildilər; çünki Aşşur orada tək idi. Kifayət

qədər həqiqətə bənzərdir ki, Aşşur oda sitayişdən və ya Xaldeyadan geri çəkildiyi üçün belə adlandı. O zaman Xaldeyanı odlar ölkəsi adlandırırdılar. Jenezin (varlıq haqqında kitab—bibliya: Книга бытия—V.A.) 11-ci fəslində və bütün qədim müəlliflərin əsərlərində yekdillikdə Xaldeyanın «Ur ölkəsi» və ya od ölkəsi adlandığı haqqında məlumat verilir. Ptolemey bu ölkənin bir şəhərini təsvir edir, onu Urkoa (yəni «od yeri» və ya «od meydanı» adlandırır: «qa» («da») koa sözünü «qa») şəklində yazır, uzun və ya iki «a» ilə qurtarır, fars sözüdür, yer, «meydan», «kiçik yaşayış yeri» mənasındadır. Tərcüməçilərin və müəlliflərin tələffüzü dillərin müxtəlifliyi, köçürənlərin (kitabların üzünü köçürənlərin — katiblərin — V. A.) savadsızlığı və səliqəsizliyi üzündən qədim adlar daha çox dəyişikliyə uğramışdır. Söhbət qədim adlarla müasir adları tutuşdurmaqdan gedirsə, tamamilə bir-birinə oxşamayan adları atmaq lazım deyildir. İndicə deyildiyi kimi, Azərbaycanı Suriyanın şimal hissəsi kimi, bu ölkənin paytaxtı Ardokbiqara kimi təsvir edənlərin yarıldığı göz qabağındadır. Səfəvilər onu (Azərbaycanı—V. A.) üç hissəyə bölürlər: Azərbaycan, Şirvan və Şamaxı. Strabon onu «böyük» və «kiçik» adı ilə 11-ci kitabında iki hissəyə bölür. Ptolemey və başqa məşhur coğrafiyaşünaslar onda heç bir bölgü eləməmişlər.

14. (14 aprel, 1673 V. A.). Qabaqkı günlərdə gəldiyimiz yol ilə beş lyö qət etdik. Həmin yol ilə təpələrlə dolu bir ölkədən keçdik. Yolun sol tərəfində yerləşən bu böyük düzəngahın şimal-qərb hissəsində yerləşən təpəliklər bu son əsrlərdə Səfəvilər və türklər (osmanlılar—V. A.) arasında *Səh.*—313 qanlı döyüşlər meydanına çevrilmiş, dəfələrlə əldən-ələ keçmişdir. Böyük İsmayıl ilə Böyük Süleymanın oğlu Səlim arasındakı razılışmaya əsasən sərhəd nişangahı olaraq, oraya adamlara böyük bir daş topası yığışdırmışlar. Yolumuz Hülaküdə qurtardı. Farslar deyirlər ki, bu yer Asiyanın bir hissəsini fəth edib, burda şəhər salan məşhur tatar şahzadəsi Hülakünün şərəfinə belə adlanmışdır. Səfəvi-türk müharibələri onu xaraba qoymuşdur.

15. (15 aprel, 1673 V. A.). Getdiyimiz yol dünənkindən uzun olmasa da, daha hamar, daha asan idi. Biz Mərənddə əyləndik. Bu iki min beş yüz evdən ibarət çox gözəl bir şəhərdir. Elə evlərin sayı qədər də bağ vardır. Bağların sahəsi evlərin sahəsindən daha böyükdür. O, göründüyü kimi, bir lyö enində, beş lyö uzunluğunda olan çox gözəl və çox məhsuldar bir düzəngahın qurtaracağında, kiçik bir dağın ətəyində yerləşir. Ortadan Zelulu adlanan kiçik bir çay axır. Ölkənin adamları öz yerləri və bağlarını suvarmaq üçün ondan saysız-hissabsız arx çəkmişlər. Mərənd Naxçıvandan daha gözəldir, əhalisi də onun əhalisindən çoxdur. Orda bütün Midiyada olduğundan daha yaxşı və daha bol meyvə yetişir. Ona xas olan xüsusiyyət bundan ibarətdir ki, onun ətraflarından yayda günəş şir bürcündə olanda səkkiz gün koşenil (qırmızı böcək—V. A.) yığırlar. Ancaq orda koşenil lap az olur. Ölkənin adamları təsdiq edirlər ki, həmin vaxtdan qabaq koşenil yetişmir, gec olanda isə (onlar yarpaq üzərində çoxalırlar) yarpaq *Səh.*—314 açır, qurtarana

kimi qurd ölür. Farslar koşenili kərmis (qırmız—V. A.) adlandırdılar. Bu da kerm sözündən olub, qurd deməkdir. Çünki bu boyağı qurddan alırlar.

Səfəvilərin müşahidəsinə görə, Mərənd $37^{\circ}50$ dəq. en, $81^{\circ}15$ dəq. uzunluq dairəsində yerləşir. Onlar belə hesab edirlər ki, Ptolemeyin Mandaqarana adlandırdığı şəhər Mərənddir. Plan cızmaq üçün mənim nəzərimdə nə o qədər şöhrətli, nə də o qədər gözəl görünmədikləri üçün nə Naxçıvanın, nə də Mərəndin planını cızdım. Ermənilər əfsanəyə əsasən belə deyirlər ki, Nuh Mərənddə dəfn edilmişdir; çünki Mərənd sözü dəfn etmək mənasında işlənən bir erməni felindən törəmişdir. Hava aydın olanda bu tufan patriarxının (tufan allahı—V.A.) gəmisini xilas edən dağ Mərənddən baxdıqda görünür. Ölkənin adamları təsdiq edirlər ki, göydə heç bir bulud olmayan vaxt həmin dağ Təbrizdən də görünür.

16. (16 aprel, 1673 V. A.). Elə hey bəzi yerlərdə bir-birinə lap yaxınlaşan, lakin heç də bir-birinə bitişməyən dağların arası ilə dolana-dolana dörd lyö getdik. Səhər saat onda Sufiyana gəlib çatdıq. Sufiyan bol sulu və bağ-bağatlı düzəngahda tikilmiş balaca şəhərdir. Onun ərazisi heyran qalacaq dərəcədə məhsuldardır. Müəlliflər təsdiq edirlər ki, bu, Midiyanın qədim Sofiya şəhəridir. Başqa müəlliflər belə bir fikri müdafiə edirlər ki, Birinci İsmayıl Ərdəbili tərək edib, paytaxtı Təbrizə köçürərkən sufilər burada qalıb yaşadıkları üçün onu Sufiyan adlandırmışlar.

Axşam bu nəcib erməni c.-b Azari (artıq onun haqqında danışılıb) mənim pasportlarım və zəmanət məktublarımı (onları Gürcüstan və Ermənistan hökmdarlarından almışdım) götürüb vaxt itirməmək üçün qabağa qaçdı. Mən ona *Səh.*—315 həmin kağızları Təbriz gömrükxana yoxlayıcısına göstərməyi, mənim adımdan adamlarımla bərabər keçib getdiyimə icazə verilməsi üçün əmr verməyi ondan xahiş etməyi tapşırıışdım. Ertəsi gün tapşırığımın layiqincə yerinə yetirildiyini, dağ keçidlərindəki məntəqələrə (mən də bunu arzu edirdim) lazımı əmr verildiyinin şahidi oldum.

17-ci günü (aprelin 17-si, 1673 V. A.) əvvəlki günlərdə gəldiyimiz yolla gözəl və son dərəcə barlı-bəhərli, hər yeri şumlanmış və çoxlu kiçik şəhərləri olan düzənliklərdən keçib Təbrizə çatdıq. İrivandan Təbrizə qədərki yol hər biri təxminən beş min addım olan 53 fars lyösünə bərabərdir. Bu yolu at ilə asanlıqla altı günə gedirlər. Karvanlar bu yolu on iki günə qət edirlər. Adətən altı və ya yeddi yüz kiloqram ağırlığında yük aparən dəvələr gündə dörd lyö gedirlər. Atlar və qatırlar adətən iki yüz iyirmi kilo yük götürür və üstündə adam olduqda beş-altı lyö qət edə bilirlər.

Təbrizin gözlərimiz önündə canlanan mənzərəsi, şübhəsiz, onun haqqında yüksək ideya yaradır. Həqiqətən də bu, böyük və nəhəng şəhərdir. Bu, yerinə, böyüklüyünə, zənginliyinə, ticarətinə və əhalisinin sayına görə Səfəvilərin ikinci şəhəridir. O, Polibi, Diodor və Ptolemeyə isnad edib, müasir müəlliflərin Oront və ya Baront adlandırdıkları dağın (səhənd Surxab dağı nəzərdə tutulur—V.A.) ətəyindəki düzəngahın içərisində yerləşir. Xarici görünüşü çətin və qeyri-simmetrik olduğundan, onu aşağıdakı plana görə təsvir etmək olar. Onun nə

divarları, nə də müdafiə istehkamları vardır. Yanından Spinqça (Spinq-çay—Mehranrud çayı?) adlı kiçik bir çay keçir. Tez-tez sahil boyunca *Səh.—316* daki evləri apararaq böyük dağıntılar törədir. Şəhərin o biri tərəfindən keçən çay şimaldan şəhərə bitişir. Yazdan payıza qədər, qışboyu onun eni Sena çayının Parisdəki eni qədər olur. O, Acı (Aji), yəni duzlu (sale) çay adlanır. Çünki düz altı ay duzla örtülü torpaqlardan axıb gələn sellər onun sularını duzlu edir. Onda balıq çatışmazlığı hiss olunmur. Şəhər doqquz məhəlləyə bölünmüş və demək olar ki, digər fars şəhərləri kimi 15-ci əsrdə bütün Səfəviləri bölüşdürən iki fraksiyanın (dö faksiyon) adı ilə Heydərilər və Nemət ola bilər (İtaliyadakı Qölflər və Jibölənlər fraksiyası kimi) bölünmüşdür. Onun 15 min evi və 15 min dükkanı vardır. Səfəvilərdə evlər bir-birindən dükanlar vasitəsilə ayrılır. Onların əksəriyyəti 40—50 fut (30, 479 sm-ə bərabər uzunluq ölçüsü) hündürlüyündə tağları olan geniş və uzun küçələrdə yerləşir. Bu küçələr bazar adlanır, yəni «marşə». Bu küçələr şəhərin ürəyidir (ən canlı yerləridir—V.A.); evlər küçələrin üst yanında yerləşir. Demək olar ki, bu küçələrin təkcə bir bağı var. Təbrizdə çoxlu saraylar, cazibədar binalar görmədim. Lakin Asiyanın digər yerlərində olduğu kimi burada da kifayət qədər bazarlar var. Onların adamı heyran qoyan nəhəng uzunluğu, genişliyi, gözəl günbəzləri, üstünü örtən tağları vardır. Axşamacan adamla dolu olur. Ağzınacan mal ilə doldurulur. Bu bazarlardan ən gözəli səkkizbucaqlı və çox geniş olan bazardır. Orda qaş-daş, daha qiymətli mallar satılır. Onu Qeysəriyyə (yəni şahana) bazar adlandırırlar. O, təxminən hicri tarixi ilə 850-ci ildə Təbrizi öz iqamətgahına çevirən Həsən şah tərəfindən tikdirilmişdir. Digər ictimai yerlərə gəldikdə, onlar da gözəl və gurdur. Orada üç yüz karvansara olduğunu hesab *Səh.—317* lamışlar. Orada elə geniş karvansaralar var ki, hər birində üç yüz adam yerləşə bilər. Qəhvəxanalar, qəlyanxana, tiryəlxanalar (bu güclü içkini xaşxaş şirəsi ilə düzəldirlər), hamamlar və məscidlər bu cür binaların məşhurluğuna və böyüklüyünə sübutdur.

Təbrizdə iki yüz əlli məscid vardır. Əsas məscidlər planda göstərilmişdir. Əlişah məscidi demək olar, tamamilə dağılmışdır. Onun aşağı hissəsi — camaatın ibadətə (namaza durduğu yer) getdiyi yer yenidən təmir edilmişdir, minarəsi çox hündürdür. Bu, İrivanın gələrkən görünən birinci məsciddir. Bu məscid Təbrizi özünə iqamətgah seçən və orada dəfn edilən Səfəvi şahı Sultan Qazanın baş vəziri Xacə Əli şah tərəfindən 400 il bundan əvvəl tikilmişdir. Onun sərdabəsi öz adı ilə Minar xan Qadan adlanır, indinin özündə uçulub xarab olmuş qüllədən ibarətdir. Bu gün yarım-xaraba vəziyyətdə olan, üç yüz iyirmi il bundan əvvəl Əmir Şeyx Həsən tərəfindən inşa edilən məscid Metr aprantı adlanır. Planda «O» ilə qeyd edilən məscid Təbriz məscidlərinin ən gözəlidir. Onun içərisi bütünlüklə və xaricinin bir hissəsi qızılla işlənmişdir. O, hicri tarixilə 878-ci ildə Cahan şah və ya dünyanın şahı tərəfindən tikdirilmişdir. *Səh.—318*. Bu məscidin iki qülləsi (burada minarəsi—V. A.) kiçikdir. Digər iki qülləsi isə xüsusi arxitektura ilə və son dərəcə məharətlə tikilmişdir. Belə ki, onlar biri digərinin üzərində olmaqla

quraşdırılmışdır. Yuxarıdakı qüllə öz bünövrəsinə çevrilən qüllədən diametrinə görə daha böyük olmaqla yanaşı, ondan çox-çox hündürdür. Şəhərdə üç xəstəxana var. Onlar kifayət qədər təmizdir və yaxşı təmir olunub. Orda heç kim yatmır, lakin gündə iki dəfə ora gələnlərin hamısına yemək verilir. Təbrizdəki xəstəxanalar «Ac tıxan», «Ac doyuran», yəni bol yemək verilən yerlər adlanır. Şəhərin qərb qurtaracağında kiçik bir dükən üzərində Eyn Əli, yəni «Əlinin gözləri» adlı ermitaj vardır. Farslar deyirlər ki, onların peyğəmbəri (Məhəmməd peyğəmbər—V. A.) bu xəlifəni özünə yeznə etmişdir. Bu xəlifə misilsiz dərəcədə gözəl imiş. Bir şeyin hədsiz gözəl olduğunu ifadə edərkən farslar «lap Əlinin gözləridir» ifadəsini işlədirlər. Bu ermitaj möminlərin və təbrizlilərin gəzinti yeridir. Təbrizin kənarında, gündöğanda Qala-Rəşidiyə adlanan tamamilə uçulub tökülmüş böyük bir qala vardır. O, xoca Rəşid tərəfindən 400 il bundan əvvəl tikilmişdir. Xoca Rəşid Qazan şahın baş vəziri olmuşdur. Tarix belə məlumat verir ki, ona malik olduğu belə böyük şahlığın bütün işlərini idarə etmək üçün bir vəzirin kifayət etməyəcəyindən onu xəbərdar etmişdilər. Əlli il bundan əvvəl (yəni 1623-cü ildə—V. A.) I Şah Abbas qalanın xarab olduğunu və şəhərin müdafiəsi üçün çox əlverişli mövqedə yerləşdiyini, burdan bütün qalaları bütövlükdə birlikdə idarə etməyin mümkün olduğunu nəzərə alıb onu yenidən tikdirdi. Onun varisləri başqa cür düşünüb, onu gözədən saldılar.

Səh.—319. Hələ bu şəhərdə başqa əsas binaların qalıqlarına və türklərin müxtəlif vaxtlarda orda hakim olduqları zaman tikdirdikləri müdafiə qalalarına rast gəlinir. Şəhərə yaxın olan çox az qaya və dağ ətəkləri olar ki, orada qala və yığın-yığın komalar olmamış olsun. Mən onların çox böyük hissəsinə baş çəkdim, orada heç bir qədimlik görmədim. Orda kərpic, çaydaşı və çaxmaq daşından başqa heç nə yoxdur. Bunların arasında bütövlükdə salamat qalanı türklərin tikdikləri (türk arxitekturası əsasında tikilən—V. A.) böyük bir məsciddir. Onun içərisi par-par parıldayan marmərlə bəzədilmiş, çöl tərəfi başdan-başa mozaika fason parketə tutulmuşdur. Bu məscidi türklər tikdiyi üçün, farslar bu məscidin saxlanmasıdan narazı qalır və onu natəmiz saxlayırlar. Haqqında danışdığım daxmaların arasında Təbrizin cənub ucqarındakı axırıncı fars şahlarının sarayı və Şərqdə yerləşən və ermənilərin deməsinə görə Xosrovun yaşadığı qala diqqətəlayiqdir. Xosrovun qalasında həqiqi xaç saxlanır, oranın digər əşyaları da Yerusəlimdən gətirilmişdir.

Təbrizin meydanı dünyada gördüyüm bütün şəhər meydanlarından ən böyüyüdür. Onun meydanı İsfahan meydanından çox böyükdür. Türklər dəfələrlə bu meydanda döyüş zamanı otuz min adamı cərgəyə düzmüşlər. Axşamlar bu meydan vaxtını əyləncə içində keçirən «kiçik» adamlarla dolu olur. Bu əyləncələr oyunlardan, gözbağlayıcılardan, köçəri akrobatların göstərdikləri hoqqabazlıqlardan, güləşdən, öküz və qoç döyüşlərindən, hekayətlərdən (dastan nəzərdə tutulur—V. A.) və boz qurd rəqslərindən ibarətdir.

Səh.—320. Təbriz camaatı bu rəqsdən daha çox zövq alır. Yüz lyö uzaqda bura rəqs etməyi bacaran canavarlar gətirirlər. Ən yaxşı təlim görmüş canavarlar

beş yüz eküyə satılır. Tez-tez belə olur ki, bərk hiddətlənmiş canavarları sakitləşdirmək üçün çox əziyyət çəkirlər. Bu meydan gündüzlər də boş olmur. O, gündüzlər hər cür ərzaq malları və qiyməti az olan şeylərin bazarına çevrilir. Təbrizdə başqa bir böyük meydan da vardır. Bu meydan planda Cəfər Paşa qalası adlanan, dağıdılmış qalanın qarşısında qeyd edilmişdir. Deyilənlərə görə, bu meydan qalanın əməliyyat meydanı olmuşdur. Hazırda sallaqxanaya çevrilmişdir. Burda bütün iri heyvanları kəsir, dərisini soyur və şəhərin hər yerində satırlar.

Təbrizin əhalisinin nə qədər olduğunu öyrənmək üçün çox səy göstərmişəm. Bununla belə, onu dəqiq öyrəndiyimə əmin deyiləm. Lakin belə fikirləşirəm ki, onun əhalisinin 550 min nəfərə qədər olduğunu qətiyyətlə demək olar. Şəhərin nəcib adamlarının çoxu məni inandırmaq istədilər ki, onun əhalisi on bir yüz mindən (bir milyon yüz mindən—V. A.) də çoxdur.

Orda olan xaricilərin sayı həmişə son dərəcə çox olur. Burda Asiyanın hər yerindən gəlmiş xaricilər vardır, hansı növdən olursa-olsun, tapıla bilməyən malın olduğunu xəyalıma belə gətirmirəm. Şəhər pambıq, ipək üzrə sənətkarlarla və zərgərlərlə doludur. Ən yaxşı fars çalmaları orda hazırlanır. Şəhərin əsas tacirlərindən eşitdim ki, hər il orada altı min top ipək istehsal edilir. Bu şəhərin ticarət yolları Səfəvi dövlətinin və Türkiyənin

Səh.—321 hər yerinə, Moskvaya, Tatarıstana, Hind ölkələrinə və Qara dəniz hövzəsinə uzanır.

Təbrizin havası soyuq və qurudur. Onun havasının əhval-ruhiyyəyə pis təsir etməsindən qətiyyənlə şikayətlənmək olmaz. Şəhər üzvi şimala—ilin doqquz ayı zirvəsi qarlı örtülü olan dağlarla əhatə edildiyindən orda soyuqlar uzun müddət davam edir. Demək olar ki, orda hər axşam-səhər külək əsir. Yay müstəsna olmaqla, tez-tez yağışlar yağır. İlin bütün fəsilərində onun üzərində duman görmək olar. O, 38 kn, 82° uzunluq dairəsində yerləşir. Orda yaşayış üçün vacib olan hər şey boldur. Kifayət qədər yaxşı və ucuzdur. Xəzər dənizi Təbrizdən qırx lyö kənardadır. Təbrizə balıq Xəzərdən gətirilir. Dediym kimi Acı çaydan da balıq tutulur. Lakin bu, suyun səviyyəsi aşağı düşən vaxtlarda olur. Bir livr çörək (qədim Fransada təxminən 0,5 kq-a bərabər çəki vahidi—V. A.) adətən iki liard qiymətində olur. Bir livr ət isə 19 dönye qiymətindədir. Ev quşları, ov quşları, meyvə, çaxır və azuqə istənilən qədər boldur. Tərəvəz, xüsusilə şüyüd (mərcüyüd) pulsuzdur. Yayda xallı maral və su quşları bol olur, farslar ov quşlarını sevmir, xallı marallar və digər vəhşi heyvanları az-çox ovlayırlar. Dağlarda həm də qartallar olur. Nəcib adamlar (əsilzadələr— V. A.) bu quşu qırğı ilə təqib edirlər. Bu təqib çox maraqlı və cazibədarlıdır. Qırğının qartal tutmaq tərzini belədir ki, qırğı çox

Səh.—322 yuxarıdan uçaraq, onun üzərinə sürətlə şığıyır, caynaqlarını qartalın böyrünə keçirir, elə hey uça-uça qanadları ilə onun başına vurur. Hərdən belə də olur ki, qırğı ilə qartal hər ikisi birlikdə yerə düşürlər. Qırğılar xallı maralları da bu yolla tutur, onu çox asanlıqla ovçulara təslim edirlər. İndicə

deyəcəyim şey heç də bundan az maraqlı deyildir. Belə təsdiq edirlər ki, bu şəhərin ətraflarında altmışdan çox üzüm sortu yetişdirilir. Səfəvilərdə Təbriz bazarından daha yaxşı bazar, Təbriz əhalisindən daha firavan və daha gözəl yaşayan əhali yoxdur.

Şəhərin ətraf yerlərində ağ mərmər hazırlayan böyük karxanalar vardır. Orada şəffaf ağ mərmər növü vardır. Deyilənlərə görə, şəffaf ağ mərmər yavaş-yavaş donan mineral bulaqların suyundan əmələ gəlir. Həmçinin Təbrizin lap yaxınlığında iki böyük mədən-duz və qızıl mədənləri vardır. Çoxdandır ki, qızıl mədəni işləmir, çünki onun verdiyi gəlir çəkilən xərci zorla ödəyir. Orda işləməyin heç bir faydası olmadığı barədə xalqa xəbərdarlıq edilmişdi. Burda xeyli mineral sular var. Bunlardan ən məşhuru və ən gediş-gəliş olanları Təbrizin yarım lyölyüyündə olan Barınc (Narınc?—V.A) və onun altı lyölyüyündəki Seyidkənddəki mineral sulardır. Bunlar kükrüdlü sulardır. Onların arasında soyuq və qaynar olanları vardır.

Mən dünyada elə bir başqa şəhər tanımıram ki, mənşəyi və ilk adı barəsində müasir müəlliflər arasında bu qədər mübahisələrə səbəb olmuş olsun.

Səh.—123. Biz onlardan ən məşhurlarının fikirlərinə isnad edəcəyik. Farsların bu şəhəri Təbriz, Avropa xalqlarının isə onu Toris adlandırdıqlarını əvvəlcədən demək lazım gəlir: bu, ancaq asanlıqla anlayış əldə etmək və ənənəyə sadiq qalmaq üçündür. Teqzera, Oleari və başqa müəlliflər belə bir fikri müdafiə edirlər ki, Ptolemeyin Asiyanın beşinci cədvəlində Qabris adlandırdığı Təbriz şəhəridir. Onların iddia etdiyi kimi, yunan dilində bu, çox sadə bir dəyişmədir ki, «Q» səsi «T» səsi ilə əvəz edilmişdir. Lenklaviüs, Jov və Eton bu qədim coğrafiyaşünasın (Ptolemeyin—V. A.) Tavra yerinə Terpa adlandırdığı (sözdə bir hərfin yerinin digər hərfə dəyişik düşməsi nəticəsində) şəhərin Təbriz olduğunu iddia edirlər: lakin məlum olduğu kimi, Tavra İrivanada, Təbriz Midiyada yerləşir. Bu iki ad heç bir vəchlə eyni bir şəhərin adına uyğun gələ bilməz. Şübhəsiz ki, bu müəllifləri adlardakı oxşarlıq çaşdırmışdır. Təbriz sözü fars sözüdür. Şəhərə bu ad hicri 165-ci ildə verilmişdir. Bu barədə hələ çox geniş danışacağıq. Ptolemeyin məlumatı hicri 165-ci il tarixdən bir çox yüzilliklər əvvələ aiddir. İnanmaq lazımdır ki, Terva və Qabris Təbriz deyil, iki müxtəlif şəhərdir. Niger bu şəhəri Tiqranoma, başqa müəlliflər Tiqranokerta, bəziləri də yazılı mənbələrdə məşhur olan Midiya Suzu hesab edirlər. Digər yazıçılar belə bir fikri müdafiə edirlər ki, Esdrasın kitabında Akmeta və ya Amata adlandırılan şəhər Təbriz şəhəridir. Elələri də var ki, Ptolemey və onun tərcüməçisi (şərhi—V. A) kimi onu Assuriyaya aparıb çıxarırlar. Başqaları da Niger, Sedren, Eton və Kov kimi onu *səh.—324* İrivanada yerləşdirirlər. (Bu barədə deyilmişdir) Venetsiyalı Marko Polo onu Partlar ölkəsinə aid edir. Kalkondil onu daha uzağa apararaq, əvvəllər paytaxtı Persepol olan vilayətə çıxarır. Nəhayət, bu deyilənlər fikir yığınlarından ibarət qəribə bir dolaşıqlıqdır. Mənim fikrimcə, Ananidən də (Anani Şirakatsi—V. A.), Ortelidən də, Qolintsdən də, Teqzeradan da, Valedən də, Atlasdan da və demək olar ki, bütün

digər coğrafiyaşünas müəlliflərdən də Ptolemeyin tərcüməçisi və şərhçisi Mole daha çox haqlıdır. Moledən öyrənirik ki, Təbriz müqəddəs yazılarda və Asiyanın qədim tarix kitablarında haqqında daha çox danışılan qədim və məşhur Yekbatan şəhəridir. Əgər yanılmıramsa, italiyalı müəllif Minadua bunu sübut etmək üçün aydın elmi əsər yazmışdır. Buna əlavə olaraq qeyd edirəm ki, qətiyyəən Təbrizdə onun antikliyini sübut edən abidələr, Asiya monarxlarının yay iqamətgahları olan Yekbatanın ali sarayının qalıqları görünür. Jozefin 10-cu kitabında dediyi və hələ onun öz dövründə olduğunu təsdiq etdiyi kimi Midiya şahlarının mavzoleyinin olduğu vaxtdan xidmət göstərən Daniyelın də sarayının qalıqları qalmamışdır. Əgər bu cazibədar və ali saraylar salamat qalsaydılar belə, on altı əsri bundan əvvəl həmin yerdə Təbriz bina edildiyindən, yenə də oradakı xarabalıqlardan əsər-ələmət qalmazdı. Belə ki, bu şəhərin ətraflarında ancaq kərpic, torpaq və çaydaşı görünür ki, bunlardan da qədim Midiyada şah saraylarının tikintisində istifadə etmirdilər.

Fars tarixçiləri yekdilliklə Təbrizin salınması vaxtını hicri 165-ci ilə aid edirlər, lakin digər mülahizələrlə qətiy *Səh.*—325 yən razılaşırlar. Onlardan bəziləri Təbriz şəhərinin satılmasını Bağdad xəlifəsi Harun-ər Rəşidin Zəbd əl Xatun (Zibeydə Xatun— V. A.) bu ad «xanımların gülü» mənasındadır) adlı arvadı ilə əlaqələndirirlər. Belə danışrlar ki, Zibeydə xatun xəstələnib ölüm yatağına düşür, midiyalı bir həkim onu az bir vaxtda sağaldır. Onu nə ilə və necə mükafatlandıracağını düşünən şahzadə həkimə deyir ki, mükafatı özü seçsin. Həkim xahiş edir ki, öz ölkəsində onun şərəfinə bir şəhər saldırsın. Onun arzusu böyük qayğı və səylə yerinə yetirilir.

Bu şəhərin binasının qoyulmasının səbəbi tibblə bağlı olduğundan, onu Təbriz adlandırır. Bəzi müəlliflərin də fikirləri bir-birinə oxşardır. Onlar deyirlər ki, Harun-ər Rəşidin sərkərdəsi Hülakü xan iki il günün üç hissəsini isitmə xəstəliyi ilə keçirir və sağalmağa ümidini itirir. Hazırkı Təbrizin yerində tapdığı bir otun köməyi ilə tamamilə sağalır. Bu xoşbəxt təsadüfə əbədiləşdirmək üçün burada şəhər tikdirir, onu Təbrist adlandırır, yəni «qızdırma çıxıb getdi». Belə ki, təb «qızdırma», rist «rəftar» felindən əmələ gəlib «yola düşmək», «çıxıb getmək» mənasındadır, təhrif olunma nəticəsində Təbrist yerinə Təbriz deyilir. Əyalət intendenti Mirzə İbrahimin oğlu və Səfəvilərdə tayı-bərabəri olmayan nəcib alimlərdən biri—Mirzə Tahir mənə bu şəhərin etimologiyası barədə başqa bir məlumat verdi. Ondan öyrəndim ki, şəhər tikilən vaxt, orada hava hədsiz dərəcədə *Səh.*—326 xoş idi və isitməyə tutulan olmurdu. Bu xüsusiyyət də adamların çox hissəsinin diqqətini cəlb etmişdi. Buna görə də onu Təbriz, yəni «qızdırma dağıdan» adlandırmışlar. Bu əyan (Mirzə Tahir—V.A) məni əmin etdi ki, İsfahanda, şah xəzinəsində Xəlifə Harun-ər Rəşidin arvadı Zibeydə Xatunun üstü yazılı medalyonları vardır; Təbrizə yaxın bir şəhər olan Mərənddə qızıl və gümüş əşyalardan başqa qeyri-şeylər də tapılır. Qədim Midiya şahlarının möhüründə yunan yazıları və təsvirləri aşkar edilmişdir. Möhürdəki yazının Dəhyanus olduğu xatırlanır. O, (Mirzə Tahir—V.A.) məndən Dəhyanusun kim olduğunu bilib-

bilmədiyimi soruşdu. Mən ona bu adı qətiyyənlə tanımadığımı dedim, lakin bu, hər halda Daranın adı ola bilərdi.

Təbrizin binası qoyulandan 69 il sonra zəlzələdə şəhər tamamilə yerlə-yeksan oldu. Onu Abbasilər sülaləsindən olan Bağdad xəlifəsi Mütəvəkkili bərpa etdirib böyütmüşdü. Bundan yüz doxsan il sonra səfər ayının 14-də birincidən daha şiddətli olan ikinci zəlzələ bir gecədə onu xaraba qoymuşdur. Fars coğrafiyaçısı belə məlumat verir ki, o zaman orda (Təbrizdə—V. A.) Əbu Tahir (mənası ədalət atası) adlı şirazlı bir münəccim yaşayırdı. O, əvvəlcədən demişdi ki, zəlzələ hicri 235-ci ildə xristian təqviminə ilə (849-cu ilə müvafiqdir) günəş əqrəb bürcünə daxil olan zaman baş verəcək və bütün şəhəri alt-üst edəcəkdir. Camaatın buna qətiyyənlə inanmaq istəmədiyini görüb, hakimin yanına gəlib təkid etdi ki, zor işlədərək hamını şəhərdən kənara çıxarsın. Hakim bütün bu əyalətdə xəlifənin canişini *Səh.*—327 idi və onda bu münəccimin mühakiməsinə həmişə böyük inam vardı. Axırda onun təkidləri qarşısında yumşaldı, camaatı çölə çıxarmaq üçün əlindən gələni etdi, lakin camaat əvvəlcədən deyilmiş zəlzələyə qarşı görülən tədbirlə qarşı çıxır, hakimin hərəkətində gizlənən bədxahlıqdan şübhələnirdi. Buna görə də şəhərdən ancaq adamların yarısını çıxara bildilər. Zəlzələ həqiqətən əvvəlcədən deyilmiş saatda baş verdi və bundan qırx min adam zərər çəkdi. O biri il, fars vitse kralı Məhəmməd Rudani arədinin oğlu Əmir Dineveron şəhəri əvvəl olduğundan daha gözəl və daha böyük şəkildə bərpa etdirmək əmrini aldı; əmrdə məşhur münəccim Əbu Tahirdən hansı bürc altında işləmək lazım olduğunu öyrənmək göstərilirdi. O, əqrəb bürcü altında işləməyi lazım bildi. Yeni şəhərdə qətiyyənlə qorxulu zəlzələ olmayacağına onları əmin etdi, lakin əvəzində güclü sel təhlükəsi olduğunu göstərdi. Tarix əlavə edir ki, baş verən hadisələr əvvəlcədən deyilmiş fikrin doğruluğunu bütün hallarda sübut etmişdir. Təbriz o vaxtkı bərpadan sonra çox böyük, məşhur və çiçəklənən şəhər olmuşdur. Təsdiq edirlər ki, 400 il bundan əvvəl Sultan Qazanın hakimiyyəti illərində Təbrizin eni şimaldan cənuba Eyn-Əl dağından (bu barədə danışmışıq) onunla üz bəz yerləşən Çurandağa qədər, uzunluğu isə Acı çaydan şəhərin iki lyölüyündə yerləşən Banincə qəsəbəsinə qədər olmuşdur. Bu şəhərdə o zaman daha çox əhali yaşadığını sübut etmək üçün onun başına necə dəhşətli tarixi bir fəlakət gəldiyini qeyd edirlər. O zaman bir məhəllədə 40 min adam izsiz-tozsuz məhv olmuşdu.

Səh.—328. Hicri tarixi ilə 896 və miladi tarixilə 1490-cı ildə Şeyx Səfi nəslindən olan şahzadələr Farsı istila etdilər, imperiyanın paytaxtını vətənləri Ərdəbildən bu şəhərə (Təbrizə—V. A.) köçürdülər. Səlim 1514-cü ildə (müqaviləyə görə) hücumla onu ələ keçirdi. Bundan iki il sonra Səfəvi şahı orda təhlükəsizliyinə inam bəsləmədi, geri çəkildi və iqamətgahını Qəzvinə yerləşdirdi. Səlim Təbrizdə az yaşadı, lakin çox zəngin qənimət—üç min sənətkar ailəsi apardı. Ermənilərin əksəriyyətini Konstantinopola köçürdü. Onun gedişindən az sonra Təbriz əhalisi ayağa qalxdı, bir fars ordusunun köməyi ilə qəfildən türklərin üzərinə atıldılar, onları dəhşətli surətdə qırdılar və şəhərə sahib oldular. Səlim

yenidən Təbrizi tuta bilmədi və vəfat etdi, lakin onun xələfi I Süleyman türk ordularının ali baş komandanı İbrahim Paşa vasitəsi ilə buna nail oldu. O, bu nəhəng şəhərə sahib olub, orda böyük bir qalada (belə deyirlər ki, həmin qalanı üç yüz əlli top və dörd min nəfərlik qarnizonla tutdu) möhkəmləndi. Bu, onun gedişindən sonra əhalinin yenidən üsyan etməsinə mane ola bilmədi. Hicri 955 və miladi 1548-ci ildə intiqam almaq üçün üç il müddətinə ora göndərildi. O, hücum edib şəhəri çox amansız bir tərzdə ələ keçirdi, şəhəri ordunun ixtiyarına verdi. Əvvəllər görünməmiş bir vəhşilik və amansızlıqla əhalini məhrumiyyətlərə düşürdülər. Bir sözlə, qeyri-insani bir hərəkət edib hər şeyi qılıncdan və oddan keçirdilər. Şah Təhmasibin sarayı və bütün görkəmli binalar bünövrəsinə qədər dağıldı.

Səh.—329. Bununla belə bu şəhər Muradın sağlamlığının başlanğıcında bir neçə fars dəstələrinin köməyi ilə üsyan etdi, qarnizonda olan on min türk əsgərini qılıncdan keçirdilər. Təbrizlilərin cəsarətindən qorxuya düşən Murad Baş vəzir Osmanın komandanlığı altında onları bütünlüklə darmadağın və tabe etmək üçün güclü bir ordu göndərdi. Ordu şəhərə daxil olub, onu talan etdi. O zaman Məhəmmədilərin hesabı ilə 994 və bizim hesabımızla isə (Avropa təqvim—miladi tarix—V. A.) 1585-ci il idi. Nəhayət, türklər əvvəllər orda tikdikləri müdafiə qalalarını yenidən təmir etdirdilər. Bu ekspedisiyadan (hərbi yürüşdən—V. A.) on səkkiz il sonra I Şah Abbas 1603-cü ildə az bir qoşunla Təbrizi yenidən türklərin əlindən aldı. O, bu işdə məharət, zirəklik və ağılasızlıq igidlik göstərdi. O, ən cəsarətli əsgərlərini bir neçə vızvoda böldü. Eyni zamanda həmin vızvodlar giriş qapılarında türk keşikçi dəstələrinin üstünü alıb, elə bir zirəkliklə onların başlarını kəsdilər ki, şəhərdə heç kəsin bundan xəbəri olmadı. Bu vızvodlar tacirsayağı geyinmiş beş yüz adamdan ibarət əsas qüvvələr tərəfindən müşayiət edilirdilər. Onlar karvanı birgünlük yolda qoyub gəldiklərini söyləyərək şəhərə daxil oldular. Onlara inandılar. Çünki, adətən, karvan böyük şəhərlərə yaxınlaşdıqda tacirlər qabağa düşürlər. Həm də bu adamların gözətçi məntəqələrində yoxlandıqlarını təsəvvür etdilər. Abbas onları kənardan izləyirdi. Onların daxil olduğunu görüb başındakı altı min adamla şəhərə soxuldu. Eyni vaxtda generallarından ikisi (sərkərdələrindən ikisi—V. A.) o cür edib, hərəsi bir tərəfdən hücum etdilər. Təəccüblənmiş türklər ancaq canlarını xilas etmək şərti ilə təslim oldular. Tarixçi qeyd edir *Səh.*—330. ki, bu böyük şah ilk dəfə olaraq onu müşayiət edən polka müşkətdən atəş açmağı əmr etdi. Bunun təsirini görüb, hərbi hissələrinin bir hissəsinə daim odlu silahdan istifadə etməyi əmr etdi. Farslar əvvəllər müharibə vaxtı bundan heç vaxt istifadə etməmişdilər.

Təbrizin tarixinə aid hər şeyi demək üçün az öyrənilmiş olsa da, əhəmiyyətli sayılan erməni müəlliflərinin bu barədə nə yazdıqlarına müraciət etmək lazımdır. Onlar deyirlər ki, bu şəhər Asiyanın ən qədim şəhərlərindən biridir və onu əvvəllər Şahistan, yəni şah iqamətgahı adlandırmışlar. Çünki fars şahları orada yaşayırdılar. Erməni şahı Xosrov Şahistan adını dəyişib Təbriz adını qoymuşdur. Təbriz

ermənəcə hərfi mənada «intiqaq yeri» deməkdir. Çünki o, (Xosrov—V. A.) orada qardaşını qətl etdirən fars şahını taxtdan salmışdır. Təbriz əyaləti quberniyası krallığın birinci quberniyasıdır, baş vergi siyahısındadır (vergi siyahısının başındadır—V.A.). O hər il otuz min tümən, yəni bir milyon üç yüz əlli min livr vergi verir. Bu hesabda ikinci dərəcəli gəlirlər nəzərə alınmamışdır və oradakı ikinci dərəcəli gəlir digər Asiya quberniyalarında olduğundan çoxdur. Orda gubernator bəylərbəyi titulu daşıyır. Onun ixtiyarında üç min atlı vardır. Qars, Urmiya, Marağa, Ərdəbil xanları və ya gubernatorları və iyirmi sultan ona tabedir ki, onların hamısının yerdə on bir atlısı var.

Məndən əvvəl Təbrizə gəlib orda yerləşmiş kapusinlərin olduğu yerdə qalmağa getdim. Onlar iki nəfər idilər, onlardan xahiş etdim ki, mənim gəlişimi on beş gün gizli saxlasınlar.

Səh.—331. Bu, yenidən səfərə çıxmaq, işlərimi Minqreliyadan başımı götürüb qaçmamışdan əvvəlki qaydaya salmaq və şahı aparacağım bütün şeyləri saraya gəlib çatarkən göstərə bilim deyə lazımınca yerbəyer etmək üçün idi. Lakin mənim gəlişimi elə o dəqiqə bildilər. Əyalətin baş vergi yığanının və komendantının oğlu Mirzə Tahir varislik hüququ əldə etdiyi üçün kapusinlərin qonaqları olduğunu bildi. 22-sində (aprelin 22-də—V. A.) adam göndərib kapusinlərin başçısına evində qonaq saxladığı avropalıların kimliyi və gəlişi barədə ona xəbər verməməsindən təəccübləndiyini bildirdi. Ata (müqəddəs ata, kapusinlərin başçısı—V. A.) bu əyana üzrxahlıq etdi və mənim çölə çıxan kimi onun salamına gələcəyimi, pis vəziyyətdə bura gəlib çıxdığımı, az bir vaxtda bu işi qaydaya salacağımı deməyə getdi.

22. (aprelin 22-də. V. A.). İlk səfərimdən tanış olmaq şərəfinə nail olduğum bu əyan Gəncə xanının oğlu ilə məni görməyə gəldi. Mənə çox nəvaziş göstərdi, otağında düz iki saat oturdu, məni Avropa yeniliklərindən, xüsusilə elm və incəsənət sahəsindəki yeniliklərdən danışmağa məcbur etdi. Nəhayət, lütfkarlıq edib, mənə ailəsinin müvəffəqiyyətlərindən və qardaşlarının qulluqlarından danışdı. O, hamısından var-dövlətli və yaxşı vəzifələrdə çalışan üç cavan əyan qardaşlarından ən böyüyüdür. Dediym kimi, onun atası bütünlüklə Azərbaycan əyalətində şah xəzinəsinin baş vergi yığıcı və intendantıdır. Süleymanın tac qoyması kitabındakı Mirzə İbrahim həmin adamdır. Onda o, Təbrizdə deyildi: xidməti ilə bağlı vəzifələr onu Xəzər dənizinin yaxınlığında *Səh.—332* yerləşən Şirvanda məşğul etmişdi. O olmayanda Mirzə Tahir onun vəzifəsini yerinə yetirirdi. Onda ərəbcə, farsca və türkcə çoxlu ədəbiyyat vardı. Bir kapusin ona uzun illər bizim məktəblərin fəlsəfəsini, bizim bütün elmləri tədris etmişdi. Bu əyan geniş erudisiyalı, çox mahir və çox mədəni adam idi. İki saatlıq söhbətdən sonra o, ala biləcəyi saat mexanizmləri və qaş-daşları ona göstərməyim üçün məni tələsdirdi. Dediym səbəblər üzündən nə buna bir zərrə həvəsim vardı, nə də bunu etmək halında idim. Lakin o məni elə tələsdirdi, elə mərhəmət göstərdi ki, onu rədd

edə bilmədim. Yanımda olan (ucuz) az qiymətli qaş-daşların bir hissəsini ona göstərdim. Onlardan müxtəlif hissələr seçib apardı.

Axşam həmişə sarayda olan atası Mənsur xanın yerinə Azərbaycan qubernatoru (canişini (?)—V. A.) vəzifəsini icra edən Təhmasib bəy öz zərgərini mənim yanıma göndərüb, ertəsi gün hökmən onun görüşünə gəlməyimi dedirdi. Zərgər dedi ki, ona qaş-daş və bir qədər çox qiymətli nadir əşyalar aparım. Buna əməl edəcəyimə söz verdim və həqiqətən həmin gün mən və Mirzə Tahir onu görməyə getdik.

25. (aprelin 25-də—V. A.) bu əyanların evində (Mirzə Tahir və Təhmasib bəyin—V. A.) bir ay əvvəl onlara məlum olmuş bir xəbərin həqiqət olduğunu təsdiq etdilər və təfsilatı ilə danışdılar. Bu ilin yox, keçən ilin dekabr ayında İsfahandan quru yolla Hindistana gedən bir karvanda edilmiş oğurluqdan bəhs etdilər. Karvan ildə bir dəfə, avqust ayında yola düşür. Baktiriyada yerləşən Qəndəhardan keçir. Bu oğurluq adamların sayına, karvanda olan xəzinənin zənginliyinə və nəticələrinə görə çox böyük oğurluq idi. Bu oğurluq Hindistan sərhədlərindən üçgünlük məsafədə də aqvanlar (Aqvan—Əfqan (?)—V.A.) az qala tatarların eyni olan və farsdan asılı olan, ona xərac verən bir xalq tərəfindən edilmişdi. Onlar karvanın yola düşməsindən xəbər tutmuş və belə bir zərbə üçün əlverişli bir keçiddə karvanın başının üstünü almışdılar. Onların hamısı yaxşı silahlanmış və tam qətiyyətlə beş yüz adamdan ibarət idilər. Karvan isə iki yüz konvoydan (konvoy—mühafizə dəstəsi—V.A.) ibarət olub, əksəriyyəti hindlilər olmaqla iki min nəfərlə möhkəmləndirilmişdi. Mühafizə dəstəsi demək olar ki, heç bir müqavimət göstərmədən qaçmağa üz qoydu. Karvandakı adamların əksəriyyəti onları mühafizə etməli olanlardan nümunə götürüb konvoyların dalınca qaçdılar. Onlar o qədər az müqavimət göstərdilər ki, hamısı bir yerdə on bir nəfər ölənlər oldu. Bundan təəccüblənmək lazım deyil. Belə ki, karvanların, xüsusilə Hindistana gedib-gələn karvanların tərkibi erməni və hindlilərdən düzəldilmiş dəstələrdən ibarət olur, bu adamların əksəriyyəti dəyənək görəndə qorxuya düşürlər. Onların içərisində cəsarətli olanları tək-tənha qalırlar. Onların yanındakılar qaçırlar. Qeyri-adi nizamsızlıq üzündən onlar ancaq özlərini salamat saxlamağa çalışırlar. Oğurluq bir neçə milyon miqdarında olmuşdu. Oğurluğun dəqiq miqdarı bilinmədi. Çünki tacirlər belə görüşlərdə onlara qarşı olan inam itməsin deyərək həqiqəti təhrif edirlər. Bəziləri də tacir hüququnu qorumaq üçün və bunun üstünün açılmasından qorxaraq göndərilən şeylərin bir hissəsini gizlədirlər (danırlar). Oğurluq haqqında şah verilən məlumat vərəqəsində altmış əlaqədar adamın imzası vardır. Ordakı məbləğ üç yüz tımənə çatır, bu da on üç milyon beş yüz min livrdir. Bununla belə, israr edirlər ki, bu, itirilmişin yarısı qədərdir. Qəndəhar qubernatoru oğurluqda əli olduğu üçün günahlandırılmış və şah onu həbs etmək üçün adam göndərmiş, onu öz əli ilə seçmiş olduğu tək bir *Səh*.—334 nökrəri ilə bərabər boynuna xalta keçirib, dəvəyə mindirib İsfahana gətirməyi əmr etmişdir. Danışırırlar ki, karvanı soyan oğrular dünyadakı şeylərdən xəbəri olmayan, qızılı, qaş-daşı tanımayan vəhşi

dağlılar olmuşlar. Onlar öz aralarında qızıl və gümüş pulları bir-birinə qarışdırıb bölmüşlər, metalın çəkisinə fikir verməmişlər. Həqiqi mirvariləri fərq qoymadan süni mirvarilərlə qarışdırmışlar. Mən buna zorla inanıram, əgər hamı daim bunu təsdiq etməsəydi, məlumat verməzdim.

İkinci kitabın sonu

İZAHLAR VƏ ŞƏRHLƏR

I kitab

1. Səh. 253. Şah I Abbas 1587—1629-cu illərdə hakimiyyətdə olmuş, idarə sistemində fars əyanlarına üstünlük vermişdir.

II kitab

2. Səh. 134. Böyük İsmayıl. Şah I İsmayıl Səfəvi (Xətai) 1486—1524-cü illər. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin banisi.

3. Təhmasib. Şah I Təhmasib. 1524—1576-cı illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Xətainin oğludur.

4. Şah II İsmayıl. 1576—1578-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur.

5. Məhəmməd Xudabəndə. 1578—1587-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Zəif gördüyündən ona kor Xudabəndə deyirmişlər.

6. Səh. 136. Kaxetiya kralı Aleksandr. Kaxetiya çarlarından II Aleksandr (1527—1605) ASE-nin məlumatına görə Şah I Abbasın təhriki ilə öz oğlu Konstantin Mirzənin əmri ilə öldürülmüşdür (Bax: ASE, I c., səh. 224). Şardənin məlumatına tənqidi yanaşmaq lazım gəlir.

7. Səh. 137—138. Mehru və ya Murad. Burada tarixdə Böyük Mouravi adı ilə tanınan Georgi Saakadze (1580—1629) nəzərdə tutulur. Saray çəkişmələri nəticəsində 1612-ci ildə İrana mühacirət etdiyi göstərilir. Lakin Şardənin «Abbas və Pəri» dastanı haqqında verdiyi məlumat dəqiqdir və o, xalq arasında geniş yayılmışdır.

8. Səh. 139. Təxminən 1610-cu il idi. Bu fakt G. Saakadzenin 1612-ci ildə İrana mühacirət etməsini inkar edir. Şardən daha sonra 1613-cü il hadisələrini təsvir edir. Bu da tədqiqatçıdan həmin dövrü bir daha araşdırmağı tələb edir.

9. Səh. 143. G. Saakadze 1625-ci ildə Gürcüstana qarşı müharibədə Şah I Abbasa bələdçilik edir. Bu fakt da digər faktları təkzib edir. 1623-cü il hadisələrində də G. Saakadze Səfəvilər əleyhinə üsyanın başçısı kimi təsvir edilir (bax: Şardən, II c., səh. 142).

10. Səh. 146. Şardənin təsvir etdiyi səfir haqqında dəqiq məlumat əldə edə bilmədim.

11. Səh. 147. Müasir tarixçilər Şah I Abbasın 1629-cu ildə vəfat etdiyini təsdiq edirlər.

12. Səh. 212. Şardənin təsvirindən belə məlum olur ki, Qazax ölkəsi (Şəmşəddil xanlığı) tez-tez mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxdığından Şah I Abbas onu Gürcüstanla eyni vaxtda fəth etməyə və orada irsi idarəetməni saxlamağa məcbur olmuşdur. 1622/23-cü ildən Axaltsixi də Şəmşəddil sultanlığının tərkibində idi. Qazax-Şəmşəddil sultanlığı Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyi tabeliyində idi.

Petruşevski qazaxları kiçik bir qızılbaş tayfası kimi (bah: Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX веков.—Л., 1949, стр. 134—135) təsvir edir, şəmşəddinli tayfası haqqında da eyni sözləri deyir. Şardən isə qazaxları Xəzər tayfaları ilə bağlayır. Bu fakt qazaxların türkdilli etnos kimi çox qədim dövrlərdən Azərbaycanda məskunlaşdığını sübut edir.

13. Səh. 219. Zəngi, Zəngəzur və Zəngilan eyni kökdəndir, lakin Zəngəzur «zəng» və «zur» (şeypur, zurna) tərkiblərindən ibarətdir. Görünür ki, zəng (i) etnonimidir.

14. Qırxbulaq «qırx qaynama» (fantan) deməkdir. Deyirlər ki, bu çayın elə o qədər də qaynaması (bulağı) vardır.

15. Səh. 219; 221; 222. Yer, qala, məscid adları bir daha sübut edir ki, hazırkı Ermənistan ərazisindəki türkmənşəli adlar çoxluq təşkil edir və köklü tarixə malikdir.

16. Səh. 248. Şardən opera haqqında konkret biliyə malik idi. Artıq o zaman E.Jake de la Qer «Məhəbbətin təntənəsi» (1654), R. Kamber «Pastoral» (1659) əsərləri ilə fransız operalarını yaratmış və 1671-ci ildən Fransada «Kral Musiqi Akademiyası» (Qrand-Opera) fəaliyyətə başlamışdı, Şardən gördüyü səhnəni təhlil edərək onun opera olduğunu dərk etmişdi. Fərq onda idi ki, Avropada opera musiqili dram janrı kimi libretto əsasında yazılırdı, Azərbaycanda isə ifaçıların yaddaşı libretto rolunu oynayırdı. İkinci fərq isə ondan ibarət idi ki, Avropada operanın konkret müəllifi vardı. Azərbaycanda isə operanın müəllifi konkret olaraq Azərbaycan xalqı idi. Üçüncü fərq Avropada operanın klassik, Azərbaycanda isə sırf milli musiqi əsasında ifa edilməsi idi. Bir sözlə, Azərbaycan milli operası tarixini iki dövrə bölmək daha düzgündür: 1. Ü. Hacıbəyova qədərki Azərbaycan milli operası; 2. Əsası Ü. Hacıbəyov tərəfindən qoyulan Azərbaycan milli operası (V. A.).

17. Səh. 253—254. Aşiq-məşuqə mövzusu orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. Şardənin verdiyi məlumat aşiqin məhz hansı əlamət və nişanlara malik olduğunu göstərir. Bununla belə orta əsrlərdə özünü aşiq adlandıran lirik mən «aşiq» sözünü məcazi mənada işlədir. Yəni sənin eşqin ürəyimdə yuva qurmuşdur, həsrətin isə sinəmə dağ basmışdır. Bu dağı heç kəs silə bilməz. Burada «dağ» sözü də məcazi mənada işlənsə də, real köklərə malikdir (V. A.).

18. Səh. 259. Şardən tərəfindən «türkəsayaq yaşamaq» kimi təqdim edilən istilah daha çox farslara aiddir. Konkret olaraq S. Şirazinin «Gülüstən» əsərinə baxmaq kifayətdir (V. A.). Belə bir istilah o dövrdə həm də siyasi xarakter daşıyırdı, çünki Osmanlı imperiyası Avropanın qənimti, Səfəvi imperiyası isə Avropanın bir növ müttəfiqi idi. Avropa bu iki türk imperiyasını bir-biri ilə hərbə sövq edirdi.

19. Səh. 263. Şardənin yəhudilərə hüsn-rəğbət bəslədiyini duymamaq mümkün deyildir (V. A.). Toy və onun tərkib hissələrindən biri olan bəzək (gəlini bəzəmək) mərasimi hər bir xalqda özüməməxsus xarakter daşıyır (V. A.).

20. Səh. 281. Bu vəziyyət 475-ci ilədək, Cəlaləddin taxta çıxanaqəd davam etmişdir. Araşdırdıqda məlum olur ki. h. 475, miladi 1083-cü il edir. Həmin tarixdə

isə Məlik şah Səlcuqi (1072—1092) hakimiyyətdə olmuşdur (bax: Azərbaycan tarixi, I c.— Bakı, 1961, səh. 155; Z. M. Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, 1985, səh. 5—6; 15). Bir sıra tədqiqatçılar Novruz bayramının h. 468 (1076)-ci ildə Məlik şah tərəfindən qanuniləşdirildiyini yazırlar (bax: M. Dadaşzadə. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti.—Bakı, 1985, səh. 118—119). Şardənin məlumatı dəqiq olmasa da, səhv də deyildir. İstər h.468, istərsə də h.475 Məlik şah Səlcuqinin hakimiyyəti illərinə düşür.

21. Səh. 286. Səfiqulu xanla Şardənin söhbətindən belə bir nəticə çıxır: XVII əsrin II yarısından etibarən Səfəvi imperiyasında mərkəzi hakimiyyət zəifləmiş və ayrı-ayrı əyalətlər müstəqilliyə can atmışlar. Son Səfəvi hökmdarı Şah Hüseynin (1694—1722) vəfatından sonra Azərbaycanın ayrı-ayrı xanlıqlara parçalanmasının səbəblərini və köklərini XVII əsrin ikinci yarısından başlayan iqtisadi enmədə və mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsində axtarmaq lazımdır (V.A.).

22. Səh. 292—293. Orta əsrlərdə vilayət hakimlərinin baş hərəmləri də adamlara cismani cəza vermək hüququna malik olmuşlar.

23. Səh. 304—305. «İndicə deyildiyi kimi, fars tarixçiləri inandırırırlar ki, bu şəhər Ermənistanın ən böyük və ən gözəl şəhərlərindən biri olmuşdur» ...Məlum məsələdir ki, heç bir fars və türk tarixçisi Naxçıvanı erməni şəhəri hesab etməmişdir. Şardəni inandıрмаğa çalışan olsa-olsa onu İrividən Təbrizə qədər müşayiət edən erməni mehmandarı Azari olmuşdur (V. A.). Görünür ki, Naxçıvanın tarixindən danışarkən Şardən Azariyə isnad etməyi özünə əskiklik saymış, Avropanı inandıрмаq üçün fars tarixçilərinə söykənmək istəmişdir. Üç kilsədə saxlanan bir tarixə əsasən (mənbədə bu tarixi əsərin nə adı, nə də müəllifi göstərilir) Naxçıvanı izah etməsi də yuxarıdakı fikri sübut edir.

24. Səh. 309. II abz. Şardən Araz çayından danışarkən «ola bilsin ki, onun adı məşhur Ararat dağının adından götürülmüşdür» ifadəsini işlədir. Doğrudan da hər iki sözdə «ar» tərkibi işlənir. Fərq ondadır ki, «Ararat» sözündə «ar» tərkibi iki dəfə (Ar-ar - a + t), «Araz» sözündə isə bir dəfə (Ar-az/s) işlənir. «Ararat» sözündəki «t» qədim türk dillərinə məxsus cəm şəkilçisidir (bax: C.M.Молла-заде. Топонимия северных районов Азербайджана.—Баку, 1979, стр. 157). «Ar» tərkibinə gəldikdə isə elə Şardənin özü də qədim müəlliflərə əsaslanaraq «ar», «ər», «ur» tərkiblərinin «od» mənasında işləndiyini yazır (bax: Şardən. II c., səh. 311—312). Üstəlik «ur» tərkibi türk dillərində «tanrı», «uca», «müqəddəs» və s. mənalarda işlənir (bax: O.Сулейменов. Азия.—Алма-Ата. 1975, стр. 233; M. Seyidov. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları.—Bakı, 1985, səh. 226, 240, 243. A. M. Məmmədov. Türk-şümer paralelləri; Azərb. dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Azərb. filologiyası məsələləri məcmuəsi.—B., 1983, səh. 4-5. «Araz» sözünün ikinci tərkibi isə «az», «as» sözü olub, kas tayfası ilə (yəni kaspilərlə) bağlıdır. Etimoloji mənşəyinə görə, Ararat müqəddəs və ya od tanrısının yaşadığı dağ, Araz isə oda tapınan kasların (kaspilərin) çayı kimi izah oluna bilər. Əgər Araz sözünün etimoloji təhlilində Şardənin məlumatını əsas götürsək (Şardən «az»

tərkibini yiyəlik halın artıqlı hesab edir), onda Araz «müqəddəs çay» kimi izah olunur (V. A.).

25. Səh. 311—312. Şardənin «Səyahətnamə»sinin I cildində olduğu kimi, II cilddə də bir sıra yer adlarının etimoloji mənşəyini çox böyük ustalıqla açır. Məsələn, II cildin 72—74-cü səhifələrində Şardən Qara dənizin etimoloji mənşəyini belə izah edir: «Qara dəniz ilk dəfə Aşkenas (Aşkenas Yafəsin nəvəsinin adıdır) adlanmışdır. Qorxulu və bədbəxt hadisələrə səbəb olan coşğunluğuna görə, yunanlar bu adı dəyişib Pont-Evksin demişlər. Bu da «yolagəlməz», «tərs», «inadçı» mənasını verir. Türklər də bu səbəbdən ona «qorxunc», «təhlükəli», «qəzəbli» mənasında Qara dəniz deyirlər». Şardənin izahı tamamilə doğrudur, çünki «qara» «qor» sözünün variantıdır və yuxarıdakı mənalara uyğun gəlir (V. A.). ASE-də verilən məlumat isə qeyri-elmidir (bax: ASE, III c., səh. 41—42.—B., 1979). Şardənin «Azərbaycan» sözünə verdiyi etimoloji şərh bu gün də aktualdır, lakin onun əsas fikrinə diqqət verək. O yazır: «...Bu böyük əyalət... Assuriyanı tərkibinə daxil etdiyindən... «Assur» sözünü özünə ad götürmüş və belə adlanmışdır. Mənim fikrimcə də bu, elə həmin şeydir». Burada bir şey həqiqətdir ki, istər «Azərbaycan», istərsə də «Assur» sözündə «az» və ya «as», «ər» və ya «ur» tərkibləri işlənir. Üstəlik professional tədqiqatçılar «az» tərkibini etnonim mənşəli hesab edirlər (bax: F. Zeynalov. Türkologiyanın əsasları.—B., 1981. səh. 39; T. Hacıyev və G. Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi.—B., 1983, səh. 26—27), «Asiya» sözündə də «as» tərkibi işlənir. Deməli «as» tərkibi genoloji əsası olan etnonimdir. Bu etnonim Ön Asiyada geniş yayılmış Kaspî («pî» cəm şəkilçisidir) tayfaları ilə bağlıdır. «Az» tərkibi «kas» sözünün fonetik variantıdır, burada «k» samiti tələffüzə uyğun olaraq düşmüşdür. «Az» və ya «as» tərkibi semantik mənşəyinə görə «işıq», «günəş» deməkdir. «Ər» və ya «ur» tərkibi isə «qor» sözünün fonetik variantıdır, «od», «işıq» və s. deməkdir; k, q, x, h, y samitlərinin sözün əvvəlində düşməsi (hesabəli — Əsabəli, yüz-yüz və s.) dilimiz üçün xarakterikdir. «Azərbaycan» sözünün üçüncü tərkib hissəsi «bay» sözüdür, tayfa adı ilə bağlıdır, dördüncü tərkib isə məkan bildirən «can» sözüdür (V. A.). Şardən isə üçüncü və dördüncü tərkibi bir söz—«pekan» kimi təqdim edir. Ümumiyyətlə isə Şardən «Azərbaycan» sözünün etimoloji təhlilində doğru mövqə tutur.

26. Səh. 314. Şardən Mərəndin etimoloji izahında səhvə yol verir. Azərbaycan şəhərini erməni əfsanəsi əsasında (hər halda erməni Azarinin təhriki ilə) izah etməyə çalışır. Mərənd sözü də etnotoponimdir. Mar tayfaları ilə bağlıdır (V.A.). Tədqiqatçıların fikrincə, «mar» etnonimin sonrakı formasıdır, qeyri-irandilli etnik nomenklaturaya daxildir, parfiyalılar onları «maday» adlandırdıqları halda, ermənilər «mar» adlandırdılar. Mar (yəni ilan) totemli bir tayfa... «mağ» adı ilə «mağday» adlanmışdır (bax: И.Алиев. История Мидии.—Б., 1960, стр. 69-70; Ə. Dəmirçizadə. 50 söz.—B., 1968, səh. 15). Sufiyanın etimoloji izahında məhdudluğa yol vermiş Şardən az qala bu şəhərin tarixini XVI əsrin əvvəllərinə bağlayır. Halbuki sufizm IX əsrdən Azərbaycanda bir təriqət kimi mövcud

olmuşdur. Hüseyin Həllac Mənsur buna parlaq misaldır. Hər halda Sufiyanın sufilərlə əlaqəsini ən azı VIII—IX əsrlərə aid etmək lazımdır (V.A.). Şardən Qeysəriyyə bazarının inşa tarixində səhvdir. Uzun Həsən h.850 (1446—1447)-də deyil, 1453—1478-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur (bax: S. Onullahi. XIII—XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi.—B., 1983, səh. 24—25).

27. Səh. 317. Xacə Əlişah məscidinin inşa tarixi təqribən verilmişdir. Çünki 1673-dən 400 çıxsaq, 1273 qalar. Halbuki tədqiqatçılar Əlişah məscidinin 1310—1320-ci illərdə tikildiyini və Ərk adlandığını qeyd edirlər (bax: Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri. Tarix-e Şeyx Üveys. Tərcüməçilər: M. D. Kazımov və B. Z. Piriyev.—B., 1984, səh. 30—66, qeyd 103). Əmir Şeyx Həsən Bozorq məscidinin inşa tarixi Şardənin hesablamasına görə 1353-cü ilə (1673—320-1353) düşür. Tədqiqatçılar isə həmin məscidin 1342-ci ildən inşa edilməyə başladığını göstərirlər (bax: Əl-Əhəri. Göstərilən əsəri, səh. 44).

28. Səh. 319. «Bu məscidi türklər tikdiyi üçün, farslar... onu natəmiz saxlayırlar» ifadəsi ilə Şardən eyni bir xalqı zəhərli qılınc kimi iki bölən şiə və sünni məzhəbləri arasındakı təriqət düşmənçiliyinə işarə edir. Burada «farslar» sözünü müstəqil mənada deyil, «şiə» sözü kimi başa düşmək lazımdır. Şardən «canavar rəqsi» barədə məlumat verən ilk səyyahdır.

29. Səh. 324. Şardən italyalı müəllif Minadəyə əsaslanıb Təbrizi Yekbatan hesab edir və ciddi bir səhvə yol verir. Halbuki Təbriz və Yekbatan (Həmədan) müxtəlif şəhərlərdir (bax: S. Onullahi. XIII—XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi.—Bakı, 1982, səh. 33).

30. Səh. 325—326. «Təbriz» sözünün etimoloji təhlilində Şardən fars dilinə söykəndiyi üçün səhvə yol verir. S. M. Onullahi «...Təbriz tarixi»nin 40—41-ci səhifələrində yazır: «Təbrizin keçmiş adı Tarul, Surxab dağının keçmiş adı Tarun və Tori ilə əlaqədardır... Bu dağın adı keçmişdə Tauri və ya Tovri olmuşdur». Başqa bir tədqiqatçı isə bu sözün «tavr» tayfaları ilə bağlı olduğu qənaətinə gəlir (bax: Ə. Fərzəli. Neçə Təbriz var? «Azərbaycan gəncləri» qəzeti. 9 fevral, 1984-cü il). Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Təbriz sözü «tavr» və ya «təbr» və «iz» tərkiblərinə ayrılmalıdır. «İz» isə «ucz», «gündüz», «ulduz» və s. Sözlərə qoşulan «uz», «üz», «ıs», «is» tərkiblərinin fonetik variantıdır, «ışıq» deməkdir (bax: M. Seyidov. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları.—B., 1983, səh. 255—256). Belə ki, Təbriz «işığa tapınan tavr» deməkdir. Bu türkdilli tayfa və tayfa birləşmələrinin ən qədim zamanlardan oda, işığa tapınmasına sübutdur.

31. Səh. 327. Mahmud Qazan xan. Hülakülər sülaləsindəndir. O. h.695-ci ilin məhərrəm ayından (10.XI— 9. XII. 1295) hakimiyyət sürməyə başlamış, h. 703-cü il şəvvalın 15-də yekşənbə günü (21. V.1304) 33 yaşında vəfat etmişdir (bax: Əl-Əhəri. Tarix-e Şeyx Üveys—B., 1984. səh. 23—26).

32. Səh. 328. Sultan I Səlim Yavuz 1467/68, ya da 1470/71-ci illərdə anadan olmuş, 1520-ci ildə İstanbulda vəfat etmişdir. 1514-cü ildə Çaldıran vuruşmasında Şah I İsmayıl qalib gəlmişdir (bax: ASE, VIII c., səh. 372.—B., 1984). Sultan I

Süleyman Qanuni (Avropa ədəbiyyatında möhtəşəm Süleyman) 1495-ci ildə anadan olmuş, 1520-ci ildən hakimiyyətə keçmiş, 1566-cı ildə Macarıstana yürüş zamanı Sigetvarda vəfat etmişdir (bax: ASE, IX c., səh. 99.—B., 1986).

33. Səh. 329. Sultan II Murad (1574—1595). O, hakimiyyətə keçən kimi Amasiya müqaviləsini (1555) pozub, Səfəvilərə qarşı hərbi yürüşlərə başlamışdır (bax: A.A.Рахмани. «Тарих-е алам ара-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана», стр. 65.—B., 1900). Şardən Təbrizin 1603-cü ildə Şah I Abbas tərəfindən necə alındığını ətraflı təsvir edən ilk avropalı səyyahdır (V. A.).

34. Səh. 330. «Erməni şahı Xosrov». Bu istilah ayrılıqda götürüldükdə düzdür. Çünki III əsrin II yarısından Ermənistan Sasanilər tərəfindən zəbt edildi. Buna görə də, Sasani şahları həm də erməni şahları hesab olunurdu. VI əsrin sonunda isə Sasanilər Ermənistanın çox hissəsini Bizansa güzəştə getdi (bax: ASE, IV c., səh. 83.—B., 1980). Xosrov məsələsinə gəldikdə isə, iki Xosrov vardır. I Xosrov tarixdə Nuşirəvan və Ənuşirəvan adı ilə tanınır, 531—579-cu illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. II Xosrov tarixdə Xosrov Pərviz adı ilə tanınır, 591—628-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Mehranilərin Şimali Azərbaycana keçməsi onun adı ilə bağlıdır (bax: P.Б.Геюшев. Христианство в Кавказской Албании, стр. 47.—B., 1984). Xosrov Pərvizin hakimiyyətə gec gəlməsinin səbəbi odur ki, Bəhram Çubin 579-cu ildə I Xosrovu (o həm də IV Hörmüzd adlanırdı) taxtdan salmış və özünü «şahənşah» elan etmişdi. Bu vəziyyət 591-ci ilə qədər davam etmişdir. 591-ci ildə Xosrov Pərviz Bizans ordusunun köməyi ilə Sasani sərkərdəsi Bəhram Çubini məğlub etmiş, Bəhram Çubin türk xaqanın yanına qaçsa da, orada öldürülmüşdür (bax: ASE, II c., səh. 154.—B., 1988). Deməli, Xosrov adlı erməni şahı olmamışdır. Şardən də bu barədə məlumat verən erməni müəlliflərinin heç birinin adını çəkmir. Çünki bu məlumatın doğruluğuna şübhə edir. Əks halda, mənəbin 323, 324, 325, 326-cı səhifələrində Təbrizin etimoloji mənşəyindən danışarkən, bu məlumatı ora əlavə edərdi. Təbriz tarixini uzun-uzadı şərh edəndən sonra «...fars şahları orada yaşayırdılar», «erməni şahı Xosrov» Şahistan adını dəyişib Təbriz adını qoymuşdur. Təbriz ermənicə hərfi mənada «intiqam yeri» deməkdir» cümləsinin işlədilməsi toydan sonra nağara kimi səslənir. Erməni dilində «intiqam yeri» sözünün «Təbriz» şəklində işlənməsi isə daha gülüncüdür (V. A.). Kimin kimdən intiqam alması da yuxarıda aydınca göstərilib. Sasani hökmdarı Xosrov Pərviz hakimiyyəti öz əlinə keçirən Sasani sərkərdəsi Bəhram Çubindən intiqam alıb. Qıyası, Təbrizin etimologiyası barədə Şardən tərəfindən verilən məlumatlar farspərəstlərlə ermənipərəstlər arasında özünü itirmiş bir fransızın çaşqınlığından başqa bir şey deyildir. Bir sözlə, Şardənin Təbrizlə bağlı etimoloji şərh elmilikdən və reallıqdan uzaqdır (V. A). Bax: qeyd 30.

35. Səh.331. Şah Süleyman Səfəvi hökmdarıdır. 1666-1694-cü illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Onu sonuncu Səfəvi şahı Şah Hüseyn (1694-1722) əvəz etmişdir.

36. Səh. 332. Mirzə Tahir tarixi şəxsiyyətdir (bax: S. Onullahi. Göstərilən əsəri, səh. 39, 126, 140, 160, 168).

37. Şardən «aqvan» termini ilə əfqanları nəzərdə tutur. «Tatarların eyni olan...» ifadəsinin işlənməsi sübut edir ki, XVII əsrdə Əfqanıstanda xeyli türkdilli tayfalar yaşayırmış (V. A.).

38. Səh. 333. Hindistana gedən karvanın soyulması və ya oğurluq kimi təqdim edilən fakt Səfəvi imperiyasına tabe olan əyalətlərdə narazılığın silahlı toqquşma səviyyəsinə gəlib çıxdığını göstərir.

39. Səh. 334. Qəndəhar hakiminin həbs edilməsi faktı isə ayrı-ayrı əyalətlərin mərkəzi hakimiyyətdən ayrılmaq cəhdi kimi qiymətləndirilməlidir. Bir sözlə, xanlıqlara parçalanma öz tarixi kökləri ilə XVII əsrin II yarısına bağlıdır. Şah II Abbasın (1643—1666) vəfatından sonra taxta çıxan Şah Süleymanın (1666—1694) dövründə mərkəzi hakimiyyətdə başlanan hərc-mərclik (bax: qeyd 21) Şah Hüseynin dövründə (1694—1722) son nöqtəyə çatır və Səfəvi imperiyası ayrı-ayrı əyalətlərə və xanlıqlara parçalanır (V.A.).

40. Səh. 334. «Oğrular dünyadakı şeylərdən xəbəri olmayan... vəhşi dağlılar olmuşlar» ifadəsinə tənqidi yanaşmaq lazımdır. Bütün orta əsr mənbələrində hakimiyyətə qarşı çıxan xalq «vəhşi», «dikbaş», «ovbaş» və s. ifadələrlə təsvir edilir.

Jan Şardən
PARİSDƏN İSFAHANA SƏYAHƏT

Rəssamı *V.Ustinov*
Texniki redaktoru *T. Ağayev*.
Korrektoru *S. Əliyeva*.

Yığılmağa verilmiş 19. 07. 93. Çapa imzalanmış 03. 01. 94.

Kağız formatı 84x108¹/₂. Mətbəə kağızı № 2. Şrifti ədəbi qarnitur. Yüksək çap üsulu. Şərti çap vərəqi 5,04. Rəngli şərti ç. v. 5,04. Hes-nəşriyyat vərəqi 5,28. Tirajı 5000. Sifariş 436.

«Elm» nəşriyyatı 370143. Bakı-143. Hüseyn Cavid prospekti, 31.

Akademiya şəhərciyi. Əsas bina.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyinin

«Qızıl Şərq» mətbəəsi. Bakı, Həzi Aslanov küç. 80.